

A KÖZÉPISKOLAI ELITKÉPZÉS ELSŐ TÖRTÉNELMI FUNKCIÓVÁLTÁSA MAGYARORSZÁGON (1867–1900)

MINT ISMERETES, A MODERN MAGYAR ELITKÉPZŐ KÖZÉPISKOLA alapítókörét az abszolutista kormányzat tette le 1849 végén a felső iskolázás birodalmi reformjának, az *Entwurf*-ként ismert rendelkezésnek *Grundsätze*¹ néven való kiterjesztésével Magyarországra. Evvel megalakult – porosz-osztrák mintára – az egyetemi tanulmányokra előkészítő nyolcosztályos középiskola két változata, a minden főiskolára jogosító érettségit nyújtó latin gimnázium és a latin nélküli reáliskola. Ez utóbbi ugyan első, hatosztályos változatában nem képesített további tanulmányokra, de 1878-ban elnyerte az intézményes bővítés lehetőségét nyolc osztályossá s ettől kezdve megkapta a jogot a technikai vagy kereskedelmi főiskolákra való felvételre jogosítványt nyújtó érettségi kibocsátására. A középiskolai reform egyben egyértelműen hierarchizálta az iskolarendszert az egymásra épülő elemi, középfokú és főiskolai szint megkülönböztetésével, melyeknél az alsóbb szintű végbizonysítvány a felsőbb szintekre jutás intézményes feltételévé vált. Az elitiskolázás későbbi módosulásai mind ezen a rendszeren nyugodtak, habár voltak vele ellentétes kísérletek is (pl. Eötvös terve az érettségi eltörlésére). A későbbiekben megvalósult reformok mindenesetre már alig változtatták meg az új középiskolai hálózat helyzetét az elitiskolázás piacán.

A nyolcosztályos középiskolák intézményes funkcióváltozásait a régi rendszer végéig néhány pontban lehet előzetesen összefoglalni. Mindenekelőtt a tényleges nyolcosztályosság csak elvi követelmény az 1850-es években, hiszen az érintett iskolahálózat túlnyomó részét (1867-ben a 132 ilyen típusú intézményből 73) még 4 vagy 6 osztályos ún. algimnáziumok teszik ki, a legfelsőbb osztályok nélkül.² Az összes középiskola csak a 20. század második évtizedében válik „főgimnáziummá” illetve „főreáliskolává”. Így még 1910-ben is 28 algimnázium működik 148 teljes gimnázium, és 5 alreáliskola 27 „főreál” mellett.³ A századforduló éveiben szilárdul meg véglegesen az érettségi monopolisztikus ajtónálló szerepe is a széles értelemben

1 Grundsätze für die provisorische Organisation des Unterrichtswesens in dem Kronlande Ungarn. Lásd erre nézve Mészáros István részletes beszámolóját: *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája, 1906–1948*. Bp., Akadémiai, 1988, pp. 78–82.

2 Lásd dr. Barsi József: Magyarország közoktatási statisztikája 1864/5–1867/8 évben. In: *Hivatalos statisztikai közlemények I.*, V. füzet, Pest, 1868, pp. 38–61.

3 Lásd *Magyar statisztikai évkönyv 1911*, pp. 375–378.

vett felső tanulmányok előtt: ez az eddigi érettségi nélkül elérhető szakfőiskolák (pl. Ludovika tisztképző akadémia, mezőgazdasági akadémiák, Selmecbányai erdő- és bányamérnökképző főiskola, stb.) felfelé minősítésével járt együtt. A középfokú oktatás terén viszont az Entwurf-ból kinőtt iskolák minősítő és képző monopóliumán idővel valamelyest rés támad. A szintén német mintára az Eötvös-féle 1868-as népiskolai törvénnyel megalapított polgári iskola és felső népiskola lányoknak 4, fiúknak (legalábbis elvileg) 6 osztálya már eleve képesített a tanítóképzőbe bejutásra, s így a megfelelő középiskolai osztályokhoz hasonló szerepet töltött be. A fiú polgári iskolának szélesebb értelemben is kifejezetten a gimnáziumok első négy osztályához hasonló társadalmi-szakmai minősítő szerepet szánt a törvényhozás, hiszen a törvény 76. paragrafusában kimondja, hogy „a tanterv úgy állapítandó meg, hogy ... habár kimerítőbben, ugyanazon tantárgyak taníttassanak, amelyek a középtanoda... négy alsó osztályában taníttatnak, a latin nyelv kivételével.”⁴ Az 1883. évi minősítési törvény (I. tc.) ezt az elvet megerősítette, amelyben a fiúpolgári 4 évének egyes kistisztviselői stállumokba jutásnál hasonló jogosításokat biztosított mint a 4 középiskolai osztálynak.⁵ Az 1890-es évektől a „felső kereskedelmi” középiskolák is egyes hosszabb tanulmányokra jogosító érettségit valamint az egyéb középiskolai érettségivel járó teljes „társadalmi képesítést” (katonai „önkéntesség”, tartalékos tiszti rang, kardviselési jog, „párbajképesség” stb.) adnak. Végül 1900 körül beindulnak az első, a fiúközépiskolákhoz hasonló képzést nyújtó s közel azonos funkciójú leányliceumok és „nőképző” középiskolák, bár kezdetben szűkebb szerepkörrel, mivel végbizonyítványuk csak egyes egyetemi karokra és főiskolákra (így a jogi karokra és a legtöbb szakfőiskolára nem) képesít. A régi rendszer alatt bekövetkező főbb későbbi fejlemények, nevezetesen 1916-ban a leánygimnáziumok formális megalapítása, 1924-ben a fiú reál- és humángimnáziumok szétválasztása, 1926-ban a lány- és fiúgimnáziumok funkcionális egységesítése, végül 1934-ben az egységes középiskola létrehozása mind a korábbi rendszer fokozatos modernizálásának (amennyiben a „gyengébb” intézményes funkciójú iskolákat – algimnázium, reáliskola, lányközépiskola – az „erősebb” funkciójuak szintjére emelték), de nem alapvető szerkezetváltásnak tekinthetők. A társadalmisított magyar elitképző rendszer magját képező középiskola tehát a századfordulóra lényegileg elnyerte a régi rendszerben végleges intézményes struktúrájának vázát.

Ezt a szerkezeti „kiteljesedést” a középiskolák társadalmi képző és minősítő funkcióinak lényeges átváltozása kísérte. Sommásan három elég jól elkülöníthető fejlődési mozzanatot különböztethetünk meg. Az első a feudalizmusból való kilábolás és az abszolutizmus korszaka, mely lezárulásának nagyjából 1867 a mérőföldköve. Ezekben az években a középiskolák vonzásköre meglehetősen szerény marad. Még az elvileg „teljes” gimnáziumok is csak fokozatosan jutnak el az érettségi kibocsátásához, a kulturális németesítési politika a „nemzethű” elit fiataljainak egy részét

⁴ Lásd *Magyar statisztikai közlemények*. Új sorozat, 31 (1913), p. 108.

⁵ Uo.

távol tartja a nyilvános iskoláztatástól, az elitiskolai kereslet senyed a későn beinduló gazdasági konjunktúrától, nem beszélve arról, hogy a közhivatali apparátus húzóerejét az abszolutista rendszer „idegen” személyzete alacsony szinten tartja. Mindez elvileg radikálisan megváltozik a Kiegyezéssel. Mégis, a valóságban az egész elitiskoláztatás közönsége az elkövetkező évtizedekben mennyiségileg a korábbi alacsony szintén stagnál (!), sőt egyes nemzetiségi és felekezeti csoportokat illetőleg egyenesen kisebbedik, ugyanakkor, amikor a beiskolázottak társadalmi és vallási eredetére vonatkozólag messzemenően átalakul. Tendenciálisan a gimnáziumok és reáliskolák a századfordulóig s több szempontból egészen az Első Világháborúig a legtöbb helyi elitcsoport fiataljainak mindössze egy kicsiny, s alig növekvő töredékét mozgósítják. Így az ezt követő harmadik korszak lesz az – a századfordulótól illetve inkább csak az 1910-es évektől kezdve –, melyben kialakultnak tekinthető a magyar elitiskolázás társadalmi kihasználásának a régi rendszer végéig érvényes modellje. E szerint a férfiaknál az „úri” középosztályokhoz tartozás szükséges, és a társadalmi tér legtöbb viszonylatában (ez alól a peremről érkezők – zsidók, „svábok”, paraszti vagy „proli” származásúak – esetenként kivételt képezhettek) elégséges ismerve a középiskolázás nyújtotta igazolt műveltség és diploma (érettségi).

Ebben a dolgozatban ennek a modellnek a kialakulását kísérlem meg szociológiailag értelmezni – főképp az előzmények, a középiskolai kereslet Kiegyezés utáni hosszú távú pangásának, illetve lehetséges közönsége által való egyenlőtlen kihasználásának elemzésével. Mint látni fogjuk, ha nem is egyenesen egy rejtély megfejtését, de egyfajta társadalomtörténeti paradoxon feloldását kell itt megkísérelnünk, hiszen a Kiegyezés hozta új helyzet az elitiskolai piac rohamos bővülésének látszólag minden fontosabb kellékét tartalmazta. Az, hogy a várt expanzió nem következett be, illetve egészében csak több évtizedes késéssel és a vártnál kisebb intenzitással jelentkezett, és hogy ez az iskolák rekrutációs bázisát feltűnően szelektív módon érintette, az iskolai piac ebben a gazdasági-politikai konjunktúrában sajátosan érvényesülő működési körülményeivel és a magyar elitcsoportok nagy részének elkészt (vagy egyenesen elmaradt, kudarcot vallott) modernizációjával lehet magyarázni. Ennek sokrétű összetevőit igyekszem a következőkben feltárni.

Az elitiskolázás keresletének és kínálatának általános változói 1867 előtt és után

A feudális állapotok kimúlásának helyzetében a gimnáziumok társadalmi szerepe valójában igen lassan módosult. Az 1860-as évekig bezárólag ugyanis a társadalmasított (közjogú intézmények által ellátott) magyar elitképzés funkció-gyengeségben szenvedett, amennyiben későbbi szerepköreinek jórészt még nem vagy csak kísértsz láta el, s ezen a középiskolák intézményes újraminősítése az Entwurf által rövid távon mit sem változtatott.

A feudalizmusból való kinövés és a kezdeti polgári átalakulás helyzetében, mely a Reformkorra és az Abszolutizmus korára egyaránt jellemző, a középiskolai hálózat

szerepköre igen korlátolt maradt. Elsősorban az állami és a megyei közhivatalnoki réteg „honorácior” (nem nemesi) részlegének előképzéséhez járult hozzá, de nem kielégítőlegesen, hiszen ebben a korban a hivatalok betöltése (különösen a megyékben) sokkal inkább kötődött a nemesi státushoz, helyi birtokossághoz illetve a családi törzökösséghez, semmint formális iskolázottsághoz. Az iskolai jogositványok formális rendszerét a közhivatalokban csak a század végén általánosítják (az ún. minősítési törvényben – 1883/1 tc.). A talán legnagyobb befogadóképességű közfunkció, a katonatisztség egyáltalán nem kapcsolódott hosszabb formális iskolázottsághoz. A középiskolák vonzóereje, mint a hivatalnokréteg reprodukciós fóruma ráadásul minden bizonnyal még csökkent is az Abszolutizmus alatt. A németesítés az addig jórészt magyar kulturális háttérű és nemzeti elkötelezettségű hivatalnok-jelölteket elriaszthatta, éppúgy mint az a tény, hogy az államhivatal személyzetét idegen eredetű és gyakran nem is magyar ajkú gárdával töltötték fel (Bachuszárok), illetve, hogy a közzolgálat magán viselte a forradalmat és nemzeti függetlenséget eltipró rendszer szolgálatának ódiumát. A sajátos (s a közhivatalnoksághoz közeli) státusú papság jó részét az egyházak (főképp a katolikusok és a zsidók) saját képzőintézeteikben (kisszeminárium, jeshiva) részesítették bevezető teológiai szakoktatásban, s talán csak a protestáns gimnáziumok látták el saját papjaik formálásának előmunkálatait nyilvános (s nem csak a saját felekezetiüknek fenntartott) tanintézeteikben. Ami a magán- vagy közalkalmazott és szabadfoglalkozású szolgáltató értelmiséget illeti (orvosok, ügyvédek, mérnökök, mezőgazdászok, tanárok), ezeknek a bevezető oktatását is csak változó arányban, de nem teljesen bízták a középiskolákra, mivel a szakfőiskolák és egyetemek még nem mindig követeltek meg kötelező formális előtanulmányokat. Az iskolai keresletet erősen behatárolta az a tény is, hogy a feudális kaszttrendszer a népesség fiataljainak jórészét (a jobbágyságot, a zsidóságot és a többi nem bevett felekezet híveit) eleve kizárta a legtöbb igazolt műveltséghez kötött érvényesülési területből, amelyre (akár az egyetemi karokon és szakfőiskolákon át, akár közvetlenül) a középiskola készített fel. Így például zsidók II. József türelmi rendelete óta is csak az orvosi karokon keresztül tudtak szakmailag érvényesülni, bár elvben a többi karokra is felvehetőek voltak. Ráadásul a középiskolának éppen a feudális uralkodó rétegek újratermelésében erős konkurense maradt a magántanítás. Evvel az arisztokrácia és a *bene possessionati* nemesség valamint a jómódú patrícius polgárság leszármazottjainak valószínűleg többsége, mindenképp jelentős hányada került el a nyilvános középiskolát, mely így a Kiegyezés évéig megmaradt a szűk kis- és középnemesi valamint városi vagy falusi alkalmazott vagy hivatalnokréteg, esetenként a céhes kispolgárság képzőhelyeinek.

Az 1867-ben induló fejlődés alapvetően megváltoztatta az elitiskolázás piacának működési feltételeit. A főképp állami befektetések illetve a kultuszhatóságok modernizációs erőfeszítései és törvényjavaslatai révén lényegesen megnőtt mennyiségben és feljavult minőségében a középiskolai kínálat, ugyanakkor új iskolatípusok, alternatív iskolázási lehetőségek nyíltak. Ettől függetlenül a Kiegyezéshez vezető s az ezt követő társadalmi és gazdasági reformokkal részben hirtelen, részben fokoza-

tosan megindult a középiskolai közönség társadalmi szelekciós alapjának kiszélesedése. Végül a gazdasági modernizálás és a nemzetállam apparátusának kiépülése a középiskolai képzettségnek az eddigit messze meghaladó s egyre növekvő hasznot, kamatoztatási esélyeket biztosított a középrétegek különböző új vagy régi, de bővülő érvényesülési piacain.

Az iskolai kínálat mennyiségi bővülését, amely a közönség gyarapodásának mintegy technikai feltétele, az I. táblázat adatai szemléltetik. Jól kiolvasható ebből a gimnáziumi és reáliskolai hálózat módszeres fejlesztése, mely egyrészt új intézmények építését jelentette (az 1867 utáni négy évtizedben a gimnáziumok és reáliskolák száma mintegy negyedével bővült), másrészt a nem teljes iskolák érettségiztetővé fejlesztését vonta magával, amely a tantermek és a tanárok számának rohamos emelkedésével járt. A magyar középiskolai hálózat terjedelme az 1870-es években meghaladta a birodalom osztrák feléét.⁶ A fejlesztéshez a legerősebb impulziót maga az állam adta. Addig ugyanis a magyar középiskolai oktatás – akárcsak az elemi szintű – kivételektől eltekintve teljes egészében az egyházak kezében volt. Az első közületi (községi, de főképp állami) intézményeket csak 1850, de főképp 1867 után alapították. Ekkor kezdődött meg nevezetesen a budapesti kerületi állami középiskolai hálózat kiépítése, melynek révén az állami szektor a fővárosban a századforduló után az országban egyedülállóan domináns helyzetbe jutott. 1867-ben még csak hét középiskola volt Buda-Pesten (két katolikus, egy evangélikus, egy református, egy városi és két állami intézmény). 1900-ig bezárólag ezekhez nem kevesebb mint nyolc állami és egy városi fiú középiskola csatlakozott (nem beszélve az éppen a századforduló éveiben egymás után alakuló leányközépiskolákról).⁷ Ugyanakkor az állam konkurenciális fellépése az iskolai piacon nem csökkentette az egyházak isko-laalapító kedvét és készségét sem, hiszen a vallásilag „semleges” közületi középiskola éppen a felekezeti iskolai szocializációval az elitrétegek fiataljainak lelkén meg-célzott uralmukat hozta veszélybe. Ráadásul a századvég valláspolitikai törvényei-ben is kifejezett s a katolikus hierarchia ellen folytatott hivatalos „kulturharcnak” erős iskolai vetületei is voltak. A kisebbségi protestáns egyházak (különösen az evangélikusok) mindig is iskoláik viszonylagos túlfejlesztésével próbálták megőrizni híveik feletti befolyásukat.⁸ A katolikus iskolai szegregáció 1895 utáni felerősödése ezt a politikájukat csak megerősíthette.⁹

6 Lásd Konek Sándor: *A magyar birodalom statisztikai kézikönyve, folytonos tekintettel Ausztriára*. Bp., 1878, pp. 530–531.

7 Lásd Mészáros i.m., pp. 160–166.

8 Lásd erre nézve az alábbi tanulmányomban közölt adatokat: Felekezeti státusz és iskolázási egyenlőtlenségek. A tudománytól a tömegkultúráig. In: Lackó Miklós (ed) *Művelődéstörténeti tanulmányok (1890–1945)*. Bp., MTA Történettudományi Intézet, 1994, pp. 125–168. (különösen pp. 145–153).

9 A zsidó- de főképp protestáns-ellenes katolikus iskolai szegregáció demonstrálását lásd az alábbi cikkemben: Jewish Enrollment Patterns in Old Regime and Inter-War Hungary. *Studies in Contemporary Jewry* 1984/1, pp. 225–252.

I. TÁBLA

A fiúknak szánt középszintű oktatás intézményeinek száma Magyarországon (1867–1910)

	Férfi tanítóképző	Polgári fiúiskola	Felső fiú népiskola	(Felső-)keres- kedelmi*	Reáliskola	Gimnázium
1867	40**	–	–	–	17***	132***
1870	?	?	?	–	24	146
1877	?	50	30	–	?	?
1880	?	?	?	?	34	149
1887	?	76	21	?	?	?
1890	?	?	?	27	44	149
1897	?	109	10	?	?	?
1900	49	?	?	37	33	165
1907	?	145	4	37	?	?
1910	49	?	?	?	32	176

Megjegyzés: Itt és a többi táblázatban az egyszerűség kedvéért csak kerek dátumokat használtam a két naptári évre terjedő iskolaév pontos megjelölése helyett, mivel egyes források csak az utóbbit, mások az előbbit, megint mások az utóbbinak két változatát – az iskolaév elejei és az iskolaév végi állapotot – adják meg. A források nemegyszer bevallott vagy tetten ért pontatlansága folytán részletes adatkritikát nem végeztem (az előadás könnyítése céljából sem), ami bizonyos apróbb hibákhoz vezethet. Ugyanezért az itt közölt adatokat inkább csak közelítő jelzésértékűnek kell tekinteni s nem szabad fennakadni esetleges adatbeli eltéréseken, sőt kisebb ellentmondásokon sem.

* A felső kereskedelmikre nincs a fiú- és lányiskolákra külön adat, talán azért sem, mert közülük többen korán koedukáltak voltak.

** Pontatlan szám, mert a forrás (Konek Sándor, lentebb id. mű) csak az állami (16) és a katolikus (14) férfiképzőket különíti el, míg a többieket hallgatólagosan koedukáltak jelöli meg.

*** Bizonytalan szám. Más forrás 21 reáliskolát és 143 gimnáziumot említ.

Források: Mind itt, mind a többi táblázat adatainak túlnyomó részét, amennyiben másképp nem jelöltem, a lapszámok külön megjelölése nélkül a Magyar statisztikai évkönyvek megfelelő éves adataiból merítettem. A tanítóképzőkre használtam még Konek Sándor könyvét (id. mű, p. 527.); továbbá: *Magyar statisztikai közlemények*. Új sorozat, 31, p. 109.; és Asztalos József cikkét: Polgári iskoláink az 1925/26-os tanévben. *Magyar Statisztikai Szemle* 1927, p. 1937. A középiskolák 1886 előtti helyzetére fontos forrás volt még Láng Lajos munkája: *Középoktatás hazánkban (1867–1886)*. Bp., 1887, pp. 36. és köv.

De az állam nemcsak befektetett vagy befektetéseket gerjesztett a hosszú iskolázást szolgáló intézményekben, hanem voluntarista modernizációs politikájával megkísérelte európai szintűre is fejleszteni a középiskolai kínálat minőségét. Ebben a minőségemelésben szerepet játszott az algimnáziumok és alreáliskolák fokozatos kifejlesztése nyolcosztályos, érettségiztető intézménnyé (melyről fentebb már volt szó), a diákság jobb elhelyezése a párhuzamos osztályok rendszerével (amit az osztályok számának jelentős bővülése kísért). Ugyanebbe az intézményes reformfolyamatba illeszkedett bele a tanárok számának a diákszámot meghaladó emelése, amely az egy oktatóra eső diákszám gyors csökkenését eredményezte – különösen az 1890-es évekig, tehát pontosan a „nagy iskolai depresszió” évtizedei alatt – mint ez a II. táblázaton látható.

II. TÁBLA

Az elit középiskolák tanárainak száma és a diákszámokhoz való viszonyának alakulása (1867–1910)

	Tanárok*			1 tanárra jutó	
	Gimnáziumok	Reáliskolák	Összesen	Diákok	diák
1867	1 511	158	1 669	36 569	21,9
1870	1 793	247	2 040	36 026	18,2
1880	1 997	457	2 454	38 550	15,7
1890	2 366	571	2 937	40 008**	13,6
1900	2 959	714	3 673	58 022**	15,8
1910	3 667	742	4 409	71 301**	16,2

* hitoktatókkal együtt

** év végén (vizsgázók)

Ehhez a fejlődéshez járult az is, hogy a tanárok alkalmazását államilag („államvizsgáló”) kontrollált egyetemi képesítéshez kapcsolták s ennek megkönnyítéséhez az 1870-es évektől megszervezték az Európában ekkoriban egyedülállónak számító, egyetemek mellett működő „tanárképezdéket”.¹⁰ Az „országos tanárvizsgáló bizottság” egyidőben való létrehozásával valósággal államosították a középiskolák tanárainak minősítését, melyet az 1883-as oktatási törvény kötelezővé is tett. Ennek megfelelően a középiskolák személyzete egyetemi diplomával és külön pedagógiai szakképzéssel bíró tanárokkal töltődött fel. Az okleveles tanárok aránya az 1882-es 60%-ról már 1886-ra 76%-ra ugrott fel. Különösen gyorsan javult az oktatógárda képzettsége az állami és „minisztérium vezetése alatt álló” katolikus középiskolai szektorban.¹¹ 1900-ra a rendes tanároknak már csak maradék töredéke (5%-a) volt formális képesítés nélküli.¹² A konkrét tananyagot a központilag megszabott órarenddel s a használható tankönyvek engedélyezésével az állam egységesítette és evvel felügyelete alá is vonta, megszabva az oktatandó anyag minimumát.

Sajátos szerepet játszottak ebben a fejlődésben a viszonylag gyorsan sikerre jutó polgári iskolák, melyek elszaporodása már eleve túlnyomóan városi vagy állami fejlesztésen nyugodott. (1877/78-ban az összes polgári és a vele egyidőben alapított felső népiskola 65%-a, harminc évvel később még mindig 59%-a volt közületi, tehát nem egyházi intézmény.)¹³ A polgári mindenekelőtt rohamosan kiszélesítette az elemin túlmenő, de nem hosszú távúra tervezett képzés lehetőségeit fiúk és lányok számára egyaránt (bár különösen a lányoknak, akiknek eddig ennek megfelelő szintű képzés alig állt rendelkezésre), amennyiben egy (még ha a fiúiskolákat vesszük csak számításba) gyorsan bővülő, bár a gimnáziumoknál és reáliskoláknál

10 Uo.

11 Lásd Láng Lajos: *Középkutatás hazánkban, 1867–1886*. Bp., 1887, p. 56.

12 A *Magyar statisztikai évkönyv, 1900*, p. 352. adataiból számított arány.

13 A *Magyar statisztikai közlemények*. Új sorozat, 31, p. 109. adataiból számított arányok.

összességében kisebb hálózaton nyugodott. Megjelenése a középiskolázás piacán minden bizonnyal valamelyest ritkította a hosszú tanulmányokhoz vezető klasszikus középiskolák potenciális klientúráját. Ez az elszívó hatás azonban csak részleges lehetett. Polgárikat ugyanis sok középiskolával nem bíró községben is alapítottak, ahol az elemiből kikerülők jó része egyébként úgysem tanult volna tovább. Tehát a polgári publikuma inkább „új” iskolai közönségből rekrutálódott, s nem a klasszikus középiskolákból. Természetesen volt átfedés is a kétfajta közönség között. Viszont nem ritkán az is előfordult – különösen fiúknál és ott, ahol helyben működött polgári, esetleg a tanítóképző vargabetűje után –, hogy különbözőzeti vizsgálattal (még ha érvesszítés árán is) a legmotiváltabb polgárista diákok a klasszikus középiskolát is elvégezték. „Ezzel a polgári fiúiskola a gimnázium és a reáliskola felső tagozatának előkészítő iskolájává lett, mintegy algimnázium vagy alreáliskola...” – írta a kortárs megfigyelő.¹⁴ Ez nemegyszer még azokkal is előfordulhatott, akiket társadalmi helyzetük vagy lakóhelyüket a gimnáziumtól elválasztó távolság az érettségi megszerzésére nem predesztinált. A polgári intézményes konkurenciája tehát nem feltétlenül vezetett a gimnáziumok és reáliskolák közönségének csökkenéséhez, hiszen – minden bizonnyal kisérték – új közönséget is hozott a „hosszú” elitiskolázásnak. Ugyanez mondható a „szakirányú” (kereskedelmi, ipari) középiskolákról, melyek az 1880-as évektől fejlődve ki a klasszikus középiskolákkal konkurenciális viszonyba léptek, ugyanakkor, amikor a különbözőzeti vizsgák lehetőségén keresztül marginálisan intézményes versenytársaik publikumát is szaporították a felsőbb osztályokban.

Még sokkal egyértelműbb a szerepe az Eötvös József által 1868-as népiskolai törvényben 12 éves korig előírt általános iskolakötelezettségnek. Ez egyrészt sok esetben közvetlen indokul szolgált a hosszú tanulmányokra nem rendeltetett csoportok elemi elvégző gyermekei számára, hogy – legalább az első osztályok erejéig – továbbtanuljanak polgáriban, kereskedelmiben vagy esetenként a klasszikus középiskolában. Az elemi oktatás általánossá válása mindenképpen megnövelte a középiskolákba felvehető tömegeit.

Mindezek a felsorolt piaci húzó- illetve nyomó-tényezők mintegy technikai keretfeltételét szolgáltatták a középiskolai kereslet 1867 utáni bővülési esélyeinek. Volt azonban ugyanennek a fejlődésnek egy sor az iskolai piacon kívülre eső változója is, amely a középiskolázás társadalmi haszonnövekedésével az intézmények vonzóerejét legalább háromféle tekintetben javították.

Mindenekelőtt a közhivatali apparátus szívóhatására kell gondolnunk. A Kiegyezéssel megnyílt a nemzetállam intézményes kiépítésének objektív lehetősége, amely az állam által vállalt társadalmi képviselői és hatalmi (parlament, külképviselet, kormányzervek) és kontrollfunkciók (adminisztráció, közbiztonság, bűnmegelőzés, jogrendszer, stb.) valamint szociális ellátásbeli szerepkörök (tisztviselői orvosi szolgálat, kórházügy, árvaügy, szegényellátás, – mint láttuk – iskolaügy stb.) jelentős

14 Uo., p. 107.

kibővülését eredményezte. Ez a növekvő közhivatali apparátus igazolt műveltséggel bíró személyzetet igényelt, melyet részben az iskolázottak új rétegeiből kellett rekrutálni, hiszen az Abszolutizmus által felvettek egy része elégtelen magyartudása vagy a „nemzeti elkötelezettség” hiánya miatt előbb-utóbb leváltásra került, illetve magától elhagyta posztját.

De hasonló fejlődés indult a magángazdaság különböző szektoraiban is. Az 1860-as években induló Gründerzeit az ipartelepek, nagykereskedelmi cégek, bankok, vasútépítési és egyéb közlekedési vállalatok sokaságának alapítási kora volt, ugyanakkor, amikor meglődült egyes nagybirtokok kapitalista típusú átalakítása mezőgazdasági nagyüzemmé. Evvel hirtelen felduzzadt a gazdasági növekedés technikai személyzetének – „magánhivatalnokok”, üzemmérnökök, közgazdászok, mezőgazdászok, stb. – és egyes szabadfoglalkozások gyakorlóinak (magánmérnökök, vállalati ügyvédek, építészek, útmérők, stb.) kereslete. Márpedig a szakértelmiség előképzése továbbra is főleg a klasszikus középiskolákon keresztül történt, amennyiben megnőtt a Műegyetemen vagy a szakfőiskolákon képzett műszaki értelmiség piaca. (A műegyetemisták aránya az összes egyetemista és joghallgató között 1867-ben még csak 8,3% volt. Ez az arány az 1871–1874 közötti átlagban már 12,6%-ra, 1891–95-re 13,8%-ra, 1911–1915-re 16,1%-ra nőtt.) Az elsősorban műegyetemre és a magánhivatalnoki pályákra előkészítő reálgimnáziumok diákszámain¹⁵ jól meg is lehet figyelni az iparosítás első fázisának serkentő hatását. Mint lentebb, a III. táblázat mutatja, a reáliskolások száma – igaz, nagyon alacsony szintről indulva – már 1867 és 1875 között több mint megháromszorozódott, ugyanakkor, amikor a latin gimnáziumok nyers létszáma – mintegy a közlekedőedények elvét követve – körülbelül a reáliskolák növekedésének megfelelően csökkent. Igaz, hogy ezután a reálgimnáziumok diákságának tömegében is zsugorodás állt be, s az 1875-ös állapotot (mely az 1873-as tőzsdekrach hatását még kevésbé tükrözte) ez az iskolatípus is csak másfél évtizeddel később haladja meg. A korszak egészére mégis a reáliskoláknak a klasszikus gimnáziumokkal szembeni megerősödése jellemző, hiszen a nagyméretű konjunkturális ingadozások mellett az előbbieik diákszámai a gimnáziumok létszámának 8%-áról (1867) 1890–1900-ra ez utóbbi egyötödére emelkedtek.

Végül az állami fejlesztéshez és a gazdasági modernizációhoz egyaránt kapcsolódva, a Kiegyezés utáni években indult meg a nemzeti kultúripar kiépítése. Az állam és a helyi hatóságok (elsősorban a gyors urbanizációval erős lokálpatrióta identitást kifejlesztő városok) főképp a „nemzeti kultúra” szimbólum-tartományában reprezentációs horderejűnek ítélt kulturális szolgáltató intézmények (közkönyvtárak, múzeumok, képtárak, tudományos gyűjtemények, csillagvizsgálók, állat- és botanikus kertek, „nemzeti” színház, operaház és zenekonzervatórium, stb.) alapítását szorgalmazták illetve finanszírozták. A magángazdaság a fizetőképes kultúra- és információ-keresletet elégítette ki elsősorban az egyre inkább magyar nyelvű sajtó,

15 Például 1900-ban a reáliskolás érettségizettek 39%-a készült műegyetemre, szemben a gimnazisták 9%-ával. *Magyar statisztikai évkönyv*, 101, p. 345. adataiból számított arányok.

könyv- és folyóiratkiadás rohamos fejlesztésével, de színházak, színházi társulatok, orfeumok, panoptikum, koncertermek, festőgalériák, régiségboltok, antikváriumok stb. létrehozásával is. A kultúripar fejlesztése legalább kétféle módon hatott a középiskolai kereslet növekedésére. Egyrészt evvel is egy többé-kevésbé sajátos képzettségű szakértelmiségi gárda szükséglete jelentkezett az érvényesülési piacokon, melynek felkészítése vagy közvetlenül vagy közvetve (a szakfőiskolákon át) a gimnáziumokra hárult. Másrészt – nem kevésbé a nyugati polgári elitektől (jórészt közvetlenül Bécsből) átvett minta alapján – a magaskultúra rendszeres fogyasztásának meghonosodásával olyan középosztályi művelődési modell alakult ki, mely a középiskola által közvetített műveltség-elemeket (latin, német, görög, magyar irodalom és történelem, filozófia, stb.) nem nélkülözhetette.

Ebben az összefüggésben kell említeni az 1867 után felgyorsuló urbanizáció szerepét. Ez az iskolahasználók társadalmi közegeinek jelentős részét közelebb hozta az iskolákhoz. Evvel nemcsak az elitiskolázás költsége csökkent gyorsan az érintettek számára, de a helyben lévő iskolakínálat közvetlenül gerjesztett egy másként nem jelentkező vagy legalábbis nem fizetőképes iskolázási keresletet. Míg 1869-ben a „Magyar birodalomra” vonatkozó népszámlálási adatok szerint az össznépszerűségnek mindössze 13,3%-a élt ún. „rendezett tanácsú” mezővárosokban és a törvényhatósági jogú városokban – melyekben a középiskolák túlnyomó része is működött –, ez az arány 1900-ra 16,6%-ra emelkedett.¹⁶ Ezen túlmenően volt azonban számottevő az új és a régi középosztályok, sőt a tönkrement dzsentriréteg – melyek a középiskolák publikumának nagy részét szolgáltatták – koncentrációja a városokban.

A középiskolai kereslet bővülési esélyeihez hozzájárult többfajta olyan társadalmi réteg és csoport nem egyszer tömeges megjelenése az iskolai közönségben, amelyek eddig, mint fentebb említettem – ha az iskolák formálisan nem is voltak előttük zárva – vagy a diplomák érvényesítési lehetőségeitől voltak eltiltva, vagy gyengén voltak motiválva erre. Gondoljunk elsősorban a zsidóságra, amelynek fiataljai az 1867-es emancipáció előtt semmifajta közhivatalt nem viselhetek, ügyvédi vizsgára nem bocsájtattak, politikai tisztséget nem vállalhattak (hiszen sem választók, sem választhatók nem voltak) s még tanárok vagy tanítók sem lehettek másutt, mint a saját felekezeti iskoláiban. A polgári egyenjogúsítás felnyitotta a szakmai tilalmaktól övezett pályákat s evvel az érdekelték számára a középiskolázás társadalmi haszna és vonzereje hirtelen felértékelődött. Marginálisan ugyanezt eredményezte a zsidó papképzés állami szabályozása, mely az ortodox rabbiknak legalább négy középiskola elvégzését írta elő (1884), míg a neológoknál az Állami Rabbiképző Intézet 1877-es megalapítása után a rabbivá avatást egyenesen bölcsészdoktori diplomához kötötte. Ugyanez vonatkozott *mutatis mutandis* a nemrég még jobbágyi megkötöttségektől szenvedő birtokos parasztság gyermekeire, akik töredéke számára néhány (4–6) gimnáziumi osztály elvégzése a kis közhivatali állásokon keresztül (a postánál, tanítóként, esetleg a vasútnál) eddig nem remélhető, jelentős mobilitási lehetősége-

16 *Magyar statisztikai közlemények*. Új sorozat, 27, pp. 98–99.

ket nyitott fel. Korábban ugyanennek a rétegnek csak a papi rend nyújtott igen szűk kitörési lehetőséget (az egyházi népiskolák, a küsszemináriumok illetve az egyházi középiskolák segítségével). Egészen más okokból nőttek meg a dzsentri-leszármazottak középiskolai keresletének esélyei. A földbirtokát rohamosan elvesztő birtokos nemesi réteg gyermekei az iskolázottság révén remélhették megszerezni azt a képzettségi státust, amely megkönnyíti átmentésüket a közhatósági gépezet és a közszolgáltatások tisztai vagy hivatalnoki, esetleg a közipar (vasút, vízművek, gázművek, helyi érdekű közlekedés, stb.) alkalmazotti állásaiba.

A nagy középiskolai depresszió és az iskolahasználat új típusú egyenlőtlenségei a Kiegyezés után

Mindezek után joggal lehet feltenni a kérdést, hogy a középiskolák iránt a Kiegyezés követő évtizedekben összességében miért nem nőtt jelentősen a tanulószámmal objektivált igény. Amennyiben a rendelkezésre álló hosszú távú nemzetiségek szerint és felekezet-sajátosan tördelt beiskolázási adatokat közelebbről megvizsgáljuk, kiderül, hogy a keresztény valláscsoportok kereslete a népességszámhoz képest általában legalább két évtizeden át egyenesen – mégpedig nem jelentéktelen mértékben – csökkenő tendenciát mutatott s a későbbi emelkedés mértéke sem volt áttörő jellegű. A következőkben ezeket a jelenségeket szeretném sommásan bemutatni és röviden kommentálni, mielőtt áttérnék a paradox helyzet hosszú távú társadalomtörténeti értelmezésére.

III. TÁBLA

Az elemi iskola feletti közép-típusú iskolák fiúközönsége számának alakulása (1867–1910)

	Férfi tanítóképző	Fiú polgári és felső népiskola	(Felső-) kereskedelmi*	Reáliskola	Gimnázium
1867	982	–	–	2 661	33 908
1870	1 986	?	–	4 128	32 898
1875	1 905	7 077	–	8 086	27 144
1880	?	7 000–8 000**	688	5 098	33 399
1885	?	?	?	5 038	32 909
1890	?	8 580–10 000**	2 900***	7 300	35 971
1895	?	?	2 854	8 800	40 483
1900	4 836	18 800–21 000**	5 269	9 868****	49 464****
1905	?	23 614	5 665	?	?
1910	4 877	37 410	8 308	10 668****	60 613****

* fiúk és lányok együtt

** becslés a fiúkra nézve a fiú polgári iskoláknak az összes polgárihoz viszonyított arányból

*** becslés: 1892/3–1893/4 átlaga 3.038 volt

**** iskolaév végi számok

IV. TÁBLA

Az érettségizők és az egyetemisták számainak alakulása (1867–1914)

	Érettségizők			Egyetemisták, jogakadémiai hallgatók	Érettségizettek becsült %-a egyetemen és jog- akadémiákon*
	Gimnázium és reáliskola	Felső keres- kedelmi	Összesen		
1867	1 739	–	1 739	?	?
1870	1 949	–	1 949	4 728**	61
1880	1 869	–	1 869	4 721**	63
1891–1895***	1 893	918	3 269	5 607	72
1896–1900***	3 121	1 321	4 442	7 940	73
1901–1905***	4 101	1 566	5 667	10 233	66
1906–1910***	4 633	1 841	6 474	11 298	63
1911–1914***	5 287	2 536	7 823	11 893	?

* A becslésben az egyetemisták jelzett éves vagy öt éves átlagszámainak és a következő öt év átlagszámainak negyedrészt osztottam az érettségizettek éves (átlag-)számaival, feltételezve, hogy az egyetemre négy évig járnak átlagosan a diákok. A sok bizonytalansági tényező miatt (hiszen egy év egyetemistái a következő évek bármelyikében iratkozhattak be egyetemre) a becslés csak hozzávetőleges.

** évi átlag a jelzett évvel kezdődő öt éves tartamra

*** évi átlagok

A III. és IV. táblázat pontosan szemlélteti a Kiegyezés utáni hosszú iskolai depresszió állomását. A gimnáziumi publikum száma 1867 után több, mint két évtizedig egyértelmű pangás jeleit mutatja, hiszen a diákszám létszáma az 1890-es évekig a korábbi szint körül ingadozott. Ugyanezt a stagnáló összképet tükrözik az érettségizők éves átlagszámai egészen 1985-ig, bár ez utóbbiakban a reáliskolai érettségizők is benne foglaltatnak. Pedig a reáliskolák 1867 után még gyors átmeneti expanzióknak is indultak az 1875 körüli évekig, mikor is őket is elérte a „nagy depresszió”. A fejlődésben vízvázasztó jelentőségű tehát a század utolsó évtizede. 1890 és 1910 között az elit középiskolák közönsége ugyanis globálisan közel megduplázódott, míg az általuk kibocsátott érettségizők számai még erőteljesebben emelkedtek s 1890 és 1911–14 között majdnem háromszorosukra sokasodtak. Az 1890 utáni növekedés a párhuzamos új középszintű iskolákra is rányomta a bélyegét. Míg azelőtt adataink szerint mind a fiú polgári és felsőbb népiskolák, mind a felső kereskedelmi publikuma az elit középiskolákhoz képest igencsak alacsony szinten (az utóbbiak tanulólétszámának egyötödét nem meghaladva) stagnált, a századforduló táján ezek is gyors növekedésnek indultak. Az I. Világháború előtti években e nem klasszikus középiskolák már a 10–18 éves kor között beiskolázott fiúknak mintegy kétötödét (cc. 40%-át) és még az érettségi szintjén is (a kereskedelmi) közel harmadát kötötték le. A tanítóképzők mindvégig elenyésző szerepet játszottak csak a középszintű képzésben, hiszen – bár számárányuk valamelyest nőtt – az ide járó fiútanulók aránya az összes hasonló korú diák között az egész

tárgyalt korszakban soha nem haladta meg a beiskolázottak 5–6%-át (kezdetben mindössze 2–3%-át). Összefoglalásként azt lehet tehát mondani, hogy a polgári, a népiskola, a tanítóképző és a kereskedelmi „elszívó” hatása a klasszikus középszintű oktatás publikumában 1890-ig ténylegesen elenyészőnek tekinthető. A nagy depresszió még ezen alternatív képzési formák számbavételével is egyértelműen bizonyítható a század utolsó évtizedéig.

A V., VI. és VII. táblázatok viszont többfajta jelzőrendszerrel azt is tisztázzák, hogy a depresszió igen eltérően érintette a nemzetiségi és vallási aggregátumokat. Ami a felekezeteket illeti igen nagy az eltérés egyrészt a zsidók és a keresztények, másrészt a keresztényeken belül az evangélikusok és a többiek között. Míg a keresztény diákok abszolút számai a Kiegyezés utáni két évtizedben csökkentek (görög katolikusok, unitáriusok) vagy csak jelentéktelenül emelkedtek, a zsidóké megháromszorozódott. Az 1890 utáni expanzió is igen egyenlőtlenül hatott, hiszen az 1910-ig terjedő két évtized alatt a keresztény csoportok elit-középiszkolai részvétele mindenütt csak felével-kétharmadával emelkedett, míg a zsidóké még egyszer megduplázódott. Így az 1867 utáni négy évtizedes fejlődés eredményeképpen a legtöbb keresztény felekezet érintett diákságának összömege (a reformátusok és a görög keletiek kivételével) kevesebbre, mint duplájára emelkedett, míg a zsidó diákoké majdnem hatszorosára ugrott fel.

A korcsoportos képviseltség becslései megerősítik a valláscsoportok közötti eltéréseket, de kétfajta további eredményt is megvilágítanak. Egyrészt a VII. táblázatból egyértelműen kitűnik az evangélikusok viszonylagos túliskolázása a többi keresztényhez képest, hiszen az evangélikusok képviseleti jelzőszámai az egész vizsgált korszakon át a többiekénél mintegy negyed-harmadrészt jobbak. Másrészt ezek a számok jól demonstrálják, hogy a Kiegyezés utáni két évtizedes depresszió milyen mély volt, hiszen minden keresztény felekezet korcsoportos beiskolázási esélye jelentősen (a protestánsoké egyenesen drámaian) lecsökkent. Harmadrészt az 1890 utáni expanzió a népességszámhoz képest igen behatároltnak bizonyult. Ugyan minden nagyobb középiszkolát használó hitfelekezet iskolai részvétele javult, de a keresztényeknél egyáltalán nem radikálisan. Ha a becslések kielégítőek, korcsoport-sajátosan a katolikusok és az evangélikusok egyötödével, a reformátusok alig 5%-kal emelték iskolai jelenlétük arányait 1867 és 1910 között. Végül ezek a finomabb iskolai esély-jelzések még jobban kidomborítják a zsidó túliskolázás mértékét és történelmi ritmusát. A zsidó beiskolázás legnagyobb expanziója – érthetően – közvetlenül az 1867-es emancipáció éveiben következett be, amikor tíz egynéhány év alatt a zsidó diákok részvétele népességszámukhoz képest megkétszereződött a keresztény társaik négy-ötszörösét érte el. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy míg a keresztény fiatalok között a középiszkolába járás egészen kivételes privilégiumnak számított (hiszen a korszak végéig a fiatalok elenyésző töredékének volt fenntartva) a zsidó fiúk között már az 1880-as évektől fogva legalább minden hetedik s a századfordulótól kezdve minden ötödik járt gimnáziumba vagy reáliskolába.

V. TÁBLA

A gimnáziumok és reáliskolák diákságának megoszlása felekezetek szerint (1867–1910)

	Római katolikus	Görög katolikus	Görög-keleti	Evangélikus	Református	Unitárius	Zsidó
1867	15 648	2 043	1 831	3 970	4 614	292	3 112
1870	15 728	1 953	1 860	4 167	6 329	280	3 924
1880	16 700	1 738	1 913	4 032	5 462	338	8 367
1890	18 043	1 701	2 141	4 398	5 535	290	7 843
1900	25 063	2 460	2 963	5 724	8 253	440	13 119
1910	30 337	3 082	3 781	6 363	9 811	558	15 236

VI. TÁBLA

A gimnáziumok és reáliskolák diákjainak megoszlása anyanyelv szerint (1867–1910)

	Magyar	Német	Szlovák	Rutén	Szerb-horvát	Román
1867	21 562	4 525	2 197	44	738	2 529
1870	25 524	3 983	1 407*	?	584	2 409
1880	26 581	6 225	2 311*	?	827	2 496
1890	28 659	6 174	1 543	93	812	2 464
1900	44 130	7 006	1 853	89	1 185	3 482
1910	55 851	5 948	1 567	68	1 300	4 122

* a ruténnel együtt

VII. TÁBLA

*A főbb felekezetek képviseltségének becslése a gimnáziumokban és reáliskolákban a 10–18 éves rokonnépeség arányában (1867–1910) (%)**

	Római katolikus	Református	Evangélikus	Zsidó
1869	3,4	4,5	5,3	8,8
1880	3,2	3,2	4,5	16,8
1890	3,2	3,3	4,9	17,7
1900	3,8	4,3	5,8	19,5
1910	4,1	4,7	6,2	20,1

* A becslés alapja 1900-ra és 1910-re a diákságnépeség felekezetek szerinti számainak és a 11–19 éves férfi rokonnépeség összegeinek hányadosa. A 11–19 éves fiúk száma nem különbözhetett jelentősen a középiskolába járók zömét alkotó 10–18 éves férfi korcsoporttól. A becslések azonban további pontatlanságokat is tartalmaznak. Egyrészt elhanyagolják a fiúiskolában vizsgázó kevés (de idővel növekvő számú) lánytanulót. Másrészt 1900 előttre nem találtam a felekezetek korbeosztásának megfelelő adatokat. Így a 11–19 éves fiúk korábbi számait 1900-ban az össznépeségben megfigyelt arányszámok alkalmazásával becsültem, minden felekezetre nézve külön-külön, amennyiben a népszámlálásokon megállapított katolikus népességekre visszamenőlegesen 8,1%-os együtthatót, a reformátusokra 8%-osat, az evangélikusokra 7,9%-ot és a zsidókra 8,15%-ot alkalmaztam. Ez a megközelítés valószínűleg annál inkább torzítja a valóságot, minél távolabb megyünk vissza az időben.

Érdeemes a VI. táblázat alapján röviden értékelni a nemzetiségek szerinti iskolai esélyek alakulását. Igaz, ezek az anyanyelvi adatok bevalláson alapulnak s így az „asszimiláció korában” bizonyára erősen magukon viselik az uralkodó asszimiláló rendszer intézményes képviselőinek, maguknak a középiskoláknak a nyomását. Evvel a megkötéssel – mondhatni annál inkább – feltűnő, hogy a magyar ajkúak számai 1890-ig milyen mérsékelten emelkedtek, nevezetesen kevésbé, mint például a németeké. Igaz, hogy a trend 1890 után megfordult, amennyiben a felgyorsult asszimiláció idején a magyar anyanyelvűnek deklarált diákok száma a következő húsz évben megduplázódott, míg a nem-magyaroké vagy csökkent (mint a németeké és a ruténeké) vagy stagnált (mint a szlovákoké), vagy csak a magyarokétól elmaradó mértékben emelkedett (mint a románoké és a szerb-horvátoké). Ezek az adatok jól leképezik a különböző nemzetiségek asszimilációs elkötelezettségének eltéréseit. Mint ismeretes, az asszimilációs folyamat legaktívabb résztvevői Magyarországon a helyi, eredetileg német- vagy a népszámlálásokon szintén németnek jelzett jiddisajkú zsidóságból, a sváb vagy északi cipszer németsegből és a szlovákságból rekrutálódtak. A határokon túl önálló nemzetállammal rendelkező szerbek, horvátok és románok sokkal erőteljesebb ellenállást tanúsítottak az elmagyarosodásnak, hacsak – mint itt – szimbolikusan is, anyanyelvi lojalitásuk fenntartásával a jórészt idegen (magyar) középiskolai közegben. Ami néhány szignifikáns részletet illeti, érdekes megfigyelni, hogy a három szlovák középiskola megalapítása az 1860-as években 1867 után közvetlenül már nem fejtett ki tömeges szívóhatást, – sőt 1867 és 1870 között a szlovák diákok száma több mint negyedével csökkent – míg ellenkezőleg, a szlovák iskolák betiltásával (1874) nem csökkent, hanem átmenetileg erőteljesen emelkedett a szlovák ajkú diákság létszáma... A német diákság bővülése 1870 után természetesebb folyamatnak tekinthető, amennyiben megfelelt a hat erdélyi százsz gimnázium (az egyetlen számottevő nemzetiségi és az igényeket ki is elégítő intézményhálózat) fejlődésének, a magyarságnál általában erősebb polgári háttérű és gyorsabban is polgárosodó német birtokos és kispolgári rétegek iskolázáson keresztül végrehajtott mobilitásának s egyben annak is, hogy a nyugati eredetű, németajkú, zömmel neológ vallási pozíciójú és modernizációra beállított zsidóság egy töredéke az emancipáció után hirtelen tömegesen jelent meg a középiskolai piacon. A német diákság számainak későbbi stagnálása viszont azt mutatja, hogy ugyanezeknek a németajkú csoportoknak későbbi nemzedékei (elsősorban a zsidók) az asszimiláció révén már a magyar anyanyelvű diákság számát szaporították.

A hosszú stagnálás és az iskolai egyenlőtlenségek társadalmi körülményei

A Kiegyezés után beálló pangás okait a kutatás jelenlegi állása szerint – mikor is az aggregált országos beiskolázási adatok mellett csak néhány nagyszabású, de mindössze Budapestre, Szegedre és egyes kisvárosi középiskolára vonatkozó levéltári fel-

vétel eredményeivel rendelkezünk¹⁷ (míg egész Magyarország diákságára sem regionális, sem rétegsajátos bontásban nincsenek információink), inkább csak jól érvelt munkahipotézisekkel tudjuk magyarázni.

Ezek között a legkézenfekvőbb a polgári iskola és (átmenetileg, mivel ez az iskolatípus nem bizonyult hosszú távon életképesnek) a felső népiskola elszívó hatása. Fentebb említettem, hogy az alternatív alsó középiskolák megjelenésével ellenhatásokat is bizton tetten érhetünk. Mégis, itt minden bizonnyal globálisan inkább a gimnáziumi és reáliskolai kereslet csökkenése érvényesülhetett, hiszen egy olyan középiskolai piacról van szó, ahol a klasszikus iskolák jó része (az „algimnáziumok” és „alreáliskolák”) ugyanis csak 4 vagy 6 osztályig vitte fel közönségét, mely így életkorban pontosan a polgáristákkal egy fázisban volt. Ráadásul tudjuk, hogy a „teljes” gimnáziumok első osztályos hallgatóságának is közel fele a negyedik osztály előtt s több mint kétharmada érettségi előtt lemorzsolódott. Az 1882-ben beiratkozó 7.818 első osztályos gimnazistából és reáliskolásból három év múlva csak 55% (pontosan 4.263) került negyedikbe. Ez utóbbiak közül viszont csak 74% tanult tovább ötödikben. Az 1882-ben ötödikes 3.266 diákból pedig a nyolcadik osztályig 70% jutott el.¹⁸ Ezt úgy is lehet értelmezni, hogy az úgynevezett elitiskolák publikumának jó része valójában eleve nem hosszabb tanulmányokat tervezett be, illetve nem ezekre készült fel, hanem körülbelül olyan hosszúra, mint amelyet a négy, illetve (fiúknak) hatosztályos polgári iskola is nyújtott. A polgári konkurenciája tehát a középiskolai piac ezen állapotában hatványozottan éreztetette hatását. Az 1870-es évek elitközépiskolai publikumának csökkenését – melyre már a kortársak is felfigyeltek – rövid távon minden bizonnyal a polgári iskolák megjelenésével lehet magyarázni.¹⁹

Nem kell külön kommentálni, hogy a kereskedelmi középiskolák hálózattá növekedése az 1980-as évek végétől kezdve hasonló hatással járt. Ez az iskolatípus ugyan sokkal ritkább volt s növendékszámra a korszak végén sem haladta meg a gimnáziumok és reáliskolák publikumának hetedét (a II. táblázat szerint), jelentősége talán inkább abban rejlik, hogy a legfelső osztályokban is konkurensként lépett fel. Így, mint a IV. táblából kiolvasható, 1879 után a korszak végéig az összes érettségiző mintegy 25–30%-át a felső kereskedelmisták tették ki. Ezeknek azonban csak (az adatokból erre a korra sajnos pontosan nem megállapíthatóan) egy része

17 Egyelőre kiadatlan kutatási eredményekről van szó, melyek az összes Budapesten I. osztályba (1870–75, 1902–1903, 1923), IV. osztályba (1873–78, 1905–6, 1926) és nyolcadikba (1877–82, 1910–11, 1930) járó középiskolásra; a három szegedi középiskola érettségizőire; a Jászberényi (1911–1944) és a kiskunhalasi (1880–1914) gimnáziumok első, negyedikes és nyolcadikos diákjaira, ezek társadalmi rekrutációjára és iskolai eredményeire vonatkoznak. Lásd az előzetes eredményeket a következő, megjelenés alatt álló munkámban: *Social Mobility, Reproduction and Qualitative Schooling Differentials in Old Regime Hungary*. History Department Yearbook 1994. Budapest, Central European University, 1995; *Felekezeti és társadalmi egyenlőségek a jászberényi gimnázium diákságában (1911–1945)*. Jászberény-évkönyv, 1995.

18 Láng i.m., p. 42.

19 Konek Sándor pontosan kimutatta, hogy 1868 és 1875 között a gimnáziumok elvesztették diákságuk 23%-át, s „a tanulók fogyatkozása tagadhatatlan vonatkozással van a reál- és polgári iskolai tanulóifjúság ugyanazon mérvben mutatkozó szaporodásához, mi arra mutat, hogy a reáltanulmányok felé irányulás mind mélyebb gyökeret kezd verni hazánk népeibe...”. I.m., p. 532.

volt fiú. A „konkurenciahatás” tehát a fiú elitiskolákra nézve viszonylag mérsékelt lehetett csupán.

A probléma avval is komplikálódik, hogy mind a polgári iskolai hálózatban, mind – mégpedig felfokozottan – a „felső kereskedelmikben” a zsidó diákság túlképviseltsége (valószínűleg kezdettől fogva) még erősebbnek bizonyult mint a gimnáziumokban és reáliskolákban. Míg a klasszikus középiskolákban a zsidók aránya az 1867 utáni évektől a század végéig mintegy tíz százalékról ennek duplájára nőtt (lásd az V. táblázatot) és 20–22% között tetőződött (úgy megosztva, hogy az arányok a latin gimnáziumokban ezektől az átlagoktól mindig kissé elmaradtak, viszont az összességükben ugyan csekélyebb súlyú reáliskolai közönségben az egyharmadot is rendre meghaladták), addig a polgári fiúiskolák padjainak valószínűleg több mint negyedét (1905-ben például 27%-át)²⁰ és a kereskedelmiknek nem kevesebb mint felét (1892-ben 48%-át, 1900 és 1909 között 50–51%-át)²¹ mindig is zsidó diákok koptatták. Ez azt jelenti, hogy, ha a klasszikus középiskolák keresletének „elszívásáról” beszélünk, ez is elsősorban a történelmileg új, zsidó közönségre vonatkozott tömegesebben. Márpedig, mivel a zsidóság képviselője (mint ahogy ez fentebb az V. és VII. táblázatból kiténik) – ugyan ingadozásokkal, de tendenciálisan megállás nélkül – az elit középiskolákban is nőtt, az új (1867 után jelentkező) „reál” irányultságú iskolai kínálat elsősorban az „új” iskolai közönség keresletét növelte s nem a középiskolák hagyományos (keresztény) publikumáét. Vagyis a polgári fiúiskoláknak és a kereskedelmiknek a korábban is elitiskolába járó rétegekre gyakorolt „elszívó” hatását ennél a ténynél fogva is viszonylag marginálisra szabad csak becsülni.

Annál inkább így kellett lennie, hiszen a századforduló utáni adatokból pontosan tudjuk, hogy a fiú polgárik „konkurenciája” főképp a magas műveltségi tőkével egyáltalán nem vagy gyengén ellátott paraszti, parasztpolgári, kisalkalmazotti és kispolgári rétegekre koncentrálódott – ez a leánypolgárikra kevésbé volt érvényes –, tehát azokra a társadalmi csoportokra, melyek a Kiegyezés előtt is alig kértek részt a klasszikus középfokú oktatásban. A polgári legfeljebb vagy leginkább azt az új, osztályszerkezeti „alulról” jövő publikumot vonzhatta magához, amelynek iskolai keresletét magának a polgári iskolának a kínálata váltotta ki s amely e nélkül jórészt valószínűleg soha sem jutott volna sem gimnáziumba, sem reáliskolába. Ez ebben a történelmi stádiumban minden bizonnyal egyaránt vonatkozik a polgári iskolák zsidó és keresztény közönségére, különösen a társadalmilag azonos iskolázottsági szinten a lányokhoz képest mindig sokkal „lentebből” rekrutált fiú tanulókra. A polgári konkurenciájával tehát nemigen lehet értelmezni azt a tényt, hogy a nemesi és honorácior indíttatású keresztény úri osztályok a klasszikus középiskolákat 1867 utáni évtizedekben kevésbé vagy legfeljebb annyira használták, mint azelőtt.

20 Lásd *Magyar statisztikai évkönyv, 1905*, p. 368. A múlt századra nézve nem találtam vallás-sajátos adatot a polgári iskolák publikumának összetételére.

21 A legrészletesebb adatokat erre nézve a Központi Statisztikai Hivatal kézíratos jegyzékeiben, illetve a Magyar statisztikai évkönyvekben találtam (lásd az 1894-es kiadás II. kötetét, p. 143. és a következő köteteket).

Közelebb visz talán a magyarázathoz, ha a birtokos dzsentirréteg fokozatos gazdasági térvesztésére utalunk, mely fizetésképtelenné tehetta a „latin” iskolák használatában érdekelt úri osztály leszármazottainak egy részét. Ez az érvelés sem mentes azonban kétségektől. Igaz, a birtokvesztés sokakat ítéltetett olyan mértékű deklasszáldásra, hogy gyermekeik számára az iskolapénzt sem tudták biztosítani. Tipikusnak mégis inkább az a helyzet tekinthető, hogy az öröklött vagyon elárverezése a sokkal ranghoz méltóbbnak (Standesgemäss) tekintett magánoktatás fedezetét mérítette ki, s ezután a fiúgyerekek a kevésbé költséges nyilvános gimnáziumba kényszerültek. Ráadásul éppen a tönkremenetel szoríthatta az alkalom adtán „patópálos” életvitelű dzsentri csemetéket arra, hogy komolyabban vegyék az iskolai befektetéseket, hiszen a társadalmi státusmentés céljából áhított közhivatali stallum is csak bizonyos igazolt iskolázottsággal volt elérhető s nem kizárólagosan a család ugyan gyakran perdöntő, de mégsem mindig elégséges tekintélyével vagy „társadalmi kapcsolat-tőkéjével”. Ráadásul a Kiegyezés utáni kormányok elég nagyvonalúan támogatták az arra rászorultnak ítélt diákokat²² – s a rászorultság mértékének megállapításánál a „jó családi” háttér és a „nexus” köztudomásúan erősen nyomott a latba. A fizetésképtelenség tehát szintén csak peremhelyzetekben valószínűsíthető érv s csak igen kísérlet magyarázhatja a keresztény középiskolai kereslet pangását.

Ugyanez az érv mindenestre megfordítható, s részleges értelmező elvet szolgáltathat annak megértésére, miképp kapcsolódhattak be igen gyorsan a gyors „szabadpiaci” gazdasági polgárosulás állapotában lévő csoportok – elsősorban a városi zsidóság – a klasszikus iskolázásba. Ezeknek a máris módos rétegeknek leszármazottjait eddig a szakmai tilalmak rendszere csak kevésbé tette érdekeltté a gimnáziumi vagy az ezáltal elérhető egyetemi diplomák megszerzésében: az orvosi kivételével a diplomás pályákból ki lévén zárva. Az emancipációs nyitás után viszont „fizetőképességük” folytán ugyanezek azonnal képesek voltak – sokszor az átlagköltségeken túlmenően az internátus vagy kosztos diákság kiadásainak vállalásával, nemegyszer egyenesen stratégikus lakóhelyváltoztatással („jó” iskola közelébe költözéssel) – maximálni a leszármazottak iskolai befektetéseit.

Itt ismét utalnunk kell az urbanizáció differenciális szerepére, amennyiben a legtöbb középiskola a városokban volt, s a fizikai távolság ezekhez az iskolázás egyik jelentős költségtényezője maradt. A különlegesen gyors zsidó városiasodás, mely már az 1840-es fél-emancipációs törvény után sajátosan felgyorsult (hiszen a zömmel kereskedelemmel, pénzügyletekkel és kisiparral foglalkozó zsidó népesség érthetően a piacközpontok közelében igyekezett letelepedni, mihelyt feloldották – általánosságban 1840-ben – a városba költözés tilalmát) és 1867 után még intenzívebbé vált, ugyanezeket a polgárosuló rétegeket hozta közelebb a középiskolákhoz. Így 1869-ben a magyar „birodalom” (Horvátországgal együtt) zsidóságának majd-

22. Az ösztöndíjasok száma 1870-ben 1.514 (a diákság 4,6%-a), 1880-ban 1.771 (a diákság 5%-a) és 1890-ben 2.465 (a diákság 6,2%-a). Az ösztöndíjak összege az 1880-as 103.000 koronáról 1890-re 184.000 koronára ugrott. (Korábban nézve nem találtam ilyen adatot.) A Magyar statisztikai évkönyvek megfelelő éveiből gyűjtött számok.

nem harmada (29,7%-a) már városlakó volt (az ún. rendezett tanácsú, kisebb városokat is beleszámítva) szemben például a katolikusok mindössze 15,5%-ával. A városi zsidóság megfelelő aránya 1900-ra többségi (54,8%) lett – míg a katolikusoknál csak 18,5%-ot ért el.²³ Az iskolák közelsége különösen a vallási reformot elfogadó s egyben legpolgárosodottabb ún. neológ zsidóság iskolázási esélyeit javította, hiszen a nagyvárosok legtöbbje (így Budapest mellett Szeged, Nagyvárad, Pécs, Arad, Kolozsvár, Kassa, stb.) rendre neológ központtá vált, míg az ortodoxia tömegei továbbra is főképp falun, esetleg nagyközségekben és kisvárosokban koncentráálódtak.²⁴ A keresztényeknél egyébként a városiasodás hatása távolról sem ilyen egyértelmű ugyanebből a szempontból, amennyiben a migráló tömegek nagy része (a köz- és magánhivatalnokokon kívül) proletarizálódó paraszt vagy kispolgár volt (s a korábban városlakó kézműves- és kereskedőréteg nem jelentéktelen hányada maga is proletársors elé nézett), ezeknek csekély lehetőségük akadt az elitiskolák látogatására. A csoport sajátosan gyors urbanizációval tehát a zsidó elitiskolázás igen gyors felfutása minden bizonnyal összefüggött, míg a keresztények beiskolázási esélyeit ugyanez összességében kevésbé módosította.

Kiegészítőlegesen utalhatunk az iparosítással, a szabadpiaci kapitalizmus beindulásával megvalósuló társadalmi változások valószínűsíthető hatására is. Fentebb ebben az összefüggésben a tudástőke felértékelése kapcsán a tőkés termelésben az elitiskolák által kifejtett húzóhatásról beszéltünk, mint a kapitalizálódás generikus eredményéről. Elképzelhető azonban, hogy a Gründerzeit első korszakában elszívó hatás is érvényesült. A hirtelen megnövő magántisztviselő-kereslet nem csak, s talán nem is elsősorban diplomás, szakképzett technikai vagy közgazdász értelmiségre vonatkozott, hanem talán még inkább a szerény alapiskolázottsággal rendelkező, de „nadrágos” fellépésű közvetítő személyzetre, akiknek képzettségét alkalmazás közben maga a tisztviselői gyakorlat biztosította. Ilyenek tipikusan a kereskedelmi és közlekedési tisztviselők, számfejtők, a bankok közönségét közvetlenül kiszolgáló alkalmazottak, az ipari létesítmények ügyvivői, pénzügyosztói, irodatisztjei stb. A gyors gazdasági növekedés beindulásakor a magánszektor tehát részben olyan fiataloknak is alkalmazást kínál, akik esetleg ezek nélkül a kereseti alkalmak nélkül tovább maradtak volna a gimnáziumok és reáliskolák padjaiban. Ennek az újfajta kísértelmiségi keresletnek mindenképp jobban megfelelt a polgári vagy a (felső)kereskedelmi nyújtotta képzés mint a gimnáziumi vagy akár a reáliskolai. Ennyiben a nagyipari kapitalizmus átmenetileg globálisan csökkenthette az elitiskolázás társadalmi vonzóerejét.

Hasonló érvelést talán még inkább lehet a nemzetállam apparátusának kiépítésére vonatkoztatni. 1867 után a közszolgálat fejlesztése részben „helycserével” történt (az abszolutista rendszer helyi személyzete egy töredékének elbocsátásával illetve

²³ *Magyar statisztikai közlemények*, Új sorozat, 27, pp. 98–99.

²⁴ A zsidó neológia és ortodoxia közötti korszakunkban fennálló regionális modernizációs különbségekre nézve lásd tanulmányomat: A magyar zsidóság regionális és társadalmi rétegződéséről. *Régió*, 1994/2, pp. 45–70.

ezek visszavonulásával), részben pedig a közszolgálattól eddig politikai okok miatt tartózkodó, de erős „társadalmi tőkével” ellátott (főképp nemesi) családok leszámazzottjainak aktivizálásával. Márpedig helyi szinten (a megyei és városi hivatalokban) ez sokszor minden szakképzettség nélküli, sőt még magasabb középiskolai osztályokat sem feltétlenül abszolvált elemeknek kistisztviselői állásokkal (díjnok, ügyintéző, alszolgabíró, városházi irodafőnök, községi jegyzőhelyettes, stb.) való felruházását jelentette. Hasonló hatással volt állami szinten a „nemzeti” honvédsereg visszaállításával újra jelentkező tisztszükséglet, melyet a hadapródiskolákon keresztül vagy minimális egyéb előképzettség után az érettségit ekkor még nem követelő Ludovika akadémia diplomásai elégítették ki. A nemzetállam modernizálásával így megnyíló álláslehetőségeket a keresztény dzsentriréteg, a volt honoráciorok és a mobilis kispolgárság gyermekei számára számottevően kiegészítette a közületek által kezdetből fogva többé kevésbé felügyelt vagy tőkegaranciájuk, esetleg anyagi részesedésük folytán birtokolt közszolgálati vállalkozások és létesítmények (vízművek, vasút, omnibusz, lóvasút – majd villamos, gázművek, villanyművek, pénzverde, kincstári bányák és erdőbirtokok, múzeumok és más kulturális intézmények, stb.) preferenciálisan a nemzsidóknak fenntartott nem szakértelmiségi állás kínálata. Az 1883-as minősítő törvény például a négy polgárit „a középiskolák IV. osztályával egyenrangú képesítőnek jelentette ki egyebek közt pénztári és kezelési szakbeli kisebb tisztviselői pályákra”.²⁵ Ez is hathatott a hosszú középiskolai oktatás keresletének viszonylagos csökkenése irányában, amennyiben a negyedik vagy hatodik gimnáziumi, polgári vagy akár felső kereskedelmi osztály után – ez volt a „nadrágos” embertől már ekkor is elvárt iskolázottsági minimum – elvonta az érdekeltek egy részét a további tanulmányoktól.

A demográfiai helyzet alakulása a Kiegyezés utáni konjunktúrában minimálisan befolyásolhatta csupán az elitiskolázás keresletét. Az átlagos gyerekszám ekkoriban még egyöntetűen magas maradt, hiszen a malthuzianista családtervezéssel beinduló demográfiai forradalom a század utolsó éveiben kezdte csak éreztetni a hatását, ekkor is a fővárosra és egyes gyorsan modernizálódó nagyvárosra korlátozva. Igaz, a korán városiasodó, földrajzilag és gazdaságilag is mobilisabb, s közép-magyarországi városi részlegeit illetőleg már a kultúraváltás (elmagyarosodás) állapotába jutó zsidóság továbbá az evangélikusság polgárosodottabb részeinek demográfiai rezsimje a többi felekezeti csoportnál valamivel alacsonyabb gyerekszámra volt beállítva. Ez a gyerekszám azonban a század végéig nemigen módosult. Így az 1881-85-ös évek átlagáról 1895-ig a szülési hányados (ezrelékben) a katolikusoknál 47,5-ről 43,4-re, a reformátusoknál 40,6-ról 38,8-ra, az evangélikusoknál 40-ről 36,6-ra, a zsidóságnál 36,6-ról mindössze 36,1-re mérséklődött,²⁶ s így az átlagos családnagyságban kifejeződő különbségek a főbb felekezeti népességek között paradox módon a század végén (az eztán induló demográfiai forradalom előtt) kisebbek voltak, mint

25 Magyar statisztikai közlemények. Új sorozat, 31, p. 107.

26 Magyar statisztikai évkönyv, 1895, p. 56.

annak előtte. Az iskolázás közvetítésével megvalósuló társadalmi „kapillaritás” („felkúszás”) modellje a kiscsalád és az intenzívebb iskolázás kombinálásával tehát ezekben a miliókben még csak igen marginálisan és a századvégig voltaképpen csökkenő módon kezdetet lehetett látni.

Igaz, a halálozási valószínűség terén a csoportközi eltérések hasonló irányú hatása sokkal nagyobb mértékű. Ez ismét csak elsősorban a többenél gyorsabban polgárosodó és sokkal erősebben urbanizált zsidóságot és (ugyan lényegesen kevésbé) a kisebb protestáns felekezeteket érintette. 1881–85-től 1895-ig például az ezer főre eső évi halálozási ráta a katolikusoknál 35-ről 30,9-re, a reformátusoknál 31,6-ről 28,1-re, az evangélikusoknál 30,5-ről 26,7-re, míg a zsidóknál már a kiinduló években is példátlanul alacsony 18,1-ről 17,1-re esett.²⁷ Konkrétan a gyerekhálozás csökkenése kezdte megnövelni (a keresztényeknél csak igen lassan, a zsidóságban azonban rohamosan) a gyerekeknek szánt családi befektetések – így a hosszabb iskoláztatás – hozamát az életciklus alatt várhatóan növekvő „megtérülési tartamra” való tekintettel. A zsidó elitiskoláztatás fejlődését tehát, nem szerény mértékben, előmozdíthatta a fiatalkori halálozás kockázatának csökkenése. A potenciális keresztény iskolai publikumra azonban ugyanez még nemigen vonatkozhatott a Kiegyezés utáni évtizedekben.

A két modell és az új középosztályi elitiskoláztatás rendje

A felhozott felekezet-sajátos beiskolázási adatokból s az eddigi értelmezési kísérletből tisztán kiviláglik a zsidó és a nemzsidó iskolai magatartás eltérése. Röviden: a zsidóság mindenféle iskolai s így elitiskolai befektetéseinek fokozatos növelésére törekszik 1867 után (s részben már előtte is), míg a keresztény iskolai közönség összességében egyértelműen a Kiegyezést követő mintegy két évtizeden át különböző (fent elemzett) okokból visszatartja ezeket. Csak a századvég éveiben tapasztalható a nemzsidó publikum valamivel tömegesebb jelentkezése az elitiskolázás piacán. Ugyanakkor aggregált számokban kifejezve a továbbiakban is sokszoros eltérés marad fenn a zsidó és a nemzsidó közönség gimnáziumi és reáliskolai, sőt egyéb (kereskedelmi, polgári) középiskolai keresletének intenzitása között. Ezt a majdnem-hogy nagyságrendi eltérést azonban nem lehet közvetlenül értelmezni, hiszen az elitiskolák kereslete erősen osztály- és rétegsajátos keretekben nyilvánul meg. Márpedig a szegényparaszti részlegekkel alig és birtokos földművelő réteggel is gyengén rendelkező, korán elvárosiasodó zsidóság sokkal polgárabb osztályszervezete révén szükségszerűen nagyobb iskolai igényekkel léphetett fel, mint az ekkoriban még túlnyomóan immobilis, vidéki illetve falusi s a hosszabb iskolázás esélyeitől elzárt paraszti tömegek túlsúlyától terhelt keresztény vallási aggregátumok. Korábbi kutatásokból tudjuk azonban, hogy a zsidóság tanulósámokkal objektívtól mennyiségi iskolai előnyei a többi felekezettel szemben az osztályszervezeti

²⁷ Uo., p. 59.

különbségek semlegesítése után is erősen szignifikánsak maradnak a századforduló éveiben éppúgy, mint a Világháborúk közötti időszakban.²⁸ (Az osztályajátos zsidó túlliskolázásra lentebb a VIII. táblázat elemzésénél konkrétan is visszatérek.) Fel kell tehát tételezni, hogy az elitiskolák használata zsidók és nemzsidók által kétfajta iskolázási stratégiának felelt meg.

VIII. TÁBLA

*A budapesti középiskolák elsős (I.) és nyolcadikos (VIII.) diákjainak rekrutációja felekezeti és társadalmi réteg szerint az 1870-es és az 1900-as években.**

	Katolikusok		Más keresztények		Zsidók	
	I.	VIII.	I.	VIII.	I.	VIII.
<i>1870–1882</i>						
Földműves, munkás, kisalkalmazott	12,5	7,9	6,7	6,7	2,8	3,2
Kisiparos, kiskereskedő	28,5	14,8	25,0	6,7	62,1	49,5
Közhivatalnok	28,5	29,5	20,0	26,1	3,3	3,6
Magánhivatalnok	4,0	8,5	13,3	5,0	4,5	5,0
Diplomás értelmiségi	13,5	16,4	20,0	28,6	7,8	11,1
Nagybirtokos, vállalkozó, tőkés, magánzó	13,0	23,0	15,0	26,9	18,4	16,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Nyers létszám	200	305	60	119	179	440
<i>1902–1911</i>						
Földműves, munkás, kisalkalmazott	18,3	11,5	16,9	8,8	10,3	10,8
Kisiparos, kiskereskedő	18,5	11,4	17,3	7,7	46,8	21,3
Köztisztviselő	34,7	39,4	30,9	39,1	9,6	10,4
Magántisztviselő	6,3	7,4	8,6	8,0	11,7	11,8
Diplomás értelmiség	13,8	16,3	16,5	19,2	11,0	17,7
Nagybirtokos, vállalkozó, tőkés, magánzó	8,1	14,0	9,9	17,2	10,8	28,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Nyers létszám	616	607	243	297	712	558

* A felvétel a kijelölt években I., IV. és VIII. osztályba járó, Budapesten a középiskolák osztálykönyvébe bejegyzett és év végi bizonyítványt nyerő diákjára vonatkozott. A felvétel éveit úgy választottam meg, hogy azok az osztályok közötti normális előmeneteli évszámoknak megfeleljenek. Így bekerültek a felvételbe az 1870 és 1875 között valamint az 1902-ben és 1903-ban vizsgázó elsősök, a három évvel később, azaz 1873–1878-ban illetve 1905–1906-ban vizsgázó negyedikesek és a hét évvel később, tehát 1877–1882-ben és 1910–1911-ben vizsgázó nyolcadikosok. A felvétel még így sem tükrözheti pontosan az induló elsőosztályosok iskolai pályáját illetve esetleges lemorzsolódásukat, hiszen a megfelelő alsóbb osztályokból a felsőbbekbe jutás éveit mindig egy ismeretlen nagyságrendű, de jelentős számú fővárosba költöző vagy legalábbis fővárosi iskolákba küldött újabb közönség is folytonosan hozzájárult a felsőbb osztályosok sorainak feltöltéséhez. (Ugyane kommentárt lásd a IX. tábla értelmezésénél.)

28 Fentebb idézett tanulmányaim (Jewish Enrollment Patterns..., Felekezeti státus és iskolázási egyenlőtlenségek) mellett lásd még: Zsidók és evangélikusok a magyar iskolarendszerben. *Protestáns Szemle* 1994.; Jewish Over-Schooling in Hungary. Its Sociological Dimensions. In: *Bildungswesen und Sozialstruktur in Mitteleuropa*. Wien, Böhlau, 1990, pp. 209–246; A zsidó túlliskolázás történelmi elemei. In: *Zsidó iskolázás*. Bp., Magyar Pedagógiai Társaság, 1995. (sajtó alatt).

Ez a hipotézis a minket érdeklő történelmi beiskolázási trendek megértése szempontjából voltaképpen több mozzanatra bontható. Egyrészt két általános iskola-használati modellt tételez fel, mellyel az osztályspecifikusan eltérő zsidó és nemzsidó iskolai keresletet általánosságban lehet magyarázni. Másrészt utal arra, hogy a két modell által gerjesztett fejlődés a fent elemzett konjunkturális okokból a Kiegyezés utáni évtizedekben volt a legeltérőbb. Harmadrészt, mint az előbbi tételből és az I. táblázat számaiból is következik, a századforduló éveitől kezdve a két modell valamelyest közeledett egymáshoz. Negyedrészt ezt az igencsak viszonylagos konvergenciát (hiszen a zsidóság iskolai „túlinvesztíciói” a korszakspecifikus érettségizési valószínűségek vagy a középiskolai közönségben való statisztikailag kimutatható jelenléti tanúsága szerint majdnem a régi rendszer legvégéig – a faszálódás éveig – fennmaradtak) a társadalmi-gazdasági konjunktúra változása mellett lehet a zsidóság által kialakított „polgári” iskolahasználati modellnek a keresztény iskolai közönség általi kései átvételével, követésével is magyarázni.

A két modell különbségeire általánosságban már több korábbi tanulmányomban kitértem.²⁹ Itt tehát csak azon tényezők rövid vizsgálatára szorítkoznék, amelyek a tárgyalt történelmi konjunktúrában különösebb jelentőséggel bírhattak. Ezeket is az áttekinthetőség kedvéért néhány, korszakunk két időpontjában (az 1870 és 1882 valamint az 1902 és 1911 között) Budapesten középiskolába járó diákra vonatkozó kiadatlan felvételi eredmény kapcsán elemezném.

A VIII. táblázat budapesti viszonylatban ugyan – de a főváros messze az ország legnagyobb középiskola-koncentrációját képviselte – az egész középiskolai piac társadalmi rekrutációs mintájának változásait is illusztrálja korszakunkban.

Az első általános tanulás ebből a középiskolák ténylegesen elit jellegére vonatkozik. Mindkét vizsgált korszakban az alsóbb rétegek fiainak képviselete a diákság egy tizede körül mozog. Evvel szemben a diplomás vagy feltehetően középiskolai szintű műveltséget hordozó középrétegek – köz- és magánhivatalnokok, szabadfoglalkozású értelmiség – az iskolai közönség közel felét szolgáltatják. Az önálló kispolgárság fiai a keresztény diákok negyede és nyolcada közötti nagyságrendben, a zsidó diákok között sokkal magasabb részarányban vannak jelen. Kiegészítőlegesen a társadalmi valóságban igen vékony birtokos-, tőkés- és vállalkozó-rétegből származik a diákság nem kevesebb, mint ötöd-hatod része. Ennek a közismert elit-jellegnek a természetét közelebről engedni minősíteni az első és az érettségiző osztályok származási összetételének összehasonlítása. Az adatokból könnyen kiolvasható ugyanis, hogy a műveltségi és gazdasági tőkével gyengén ellátott csoportok gyermekei (kispolgárság, földművesek, munkások és kisalkalmazottak) viszonylag számottevően találhatók az első osztályokban, míg a középosztályok és a felső tízezer leszármazottjai a nyolcadikban sokkal erősebben vannak képviselve. Különösen vonatkozik ez a diplomás értelmiségre és a birtokos- és tőkésrétegre. Budapesten nem csak arról volt szó, hogy a „gyengébb” társadalmi háttérű diákok anyagi vagy

29 Lásd a fentebb idézett tanulmányokat az előző jegyzetben.

iskolai okokból (tanulmányi nehézségek) gyakrabban morzsolódtak le az I. és VIII. osztály között, vagy – mint erre fentebb a polgári tárgyalásánál történt utalás – már eleve rövidebb iskolai pályára voltak berendezkedve s így (legtöbbször az alacsonyabb hivatali posztokra képesítő negyedik után) abbahagyták a tanulást, hanem arról is, hogy a „felsőbb” rétegek szívesen küldték fel gyermekeiket vidékről is a gimnázium felsőbb osztályainak elvégzésére a rangosabbnak tekintett fővárosi intézetekbe. A VIII. táblázat számunkra legfontosabb eredményét azonban a keresztény és a zsidó iskolai képviselő ellentéte jelenti. Ennek tárgyalásánál már gondosan el kell különítenünk a két korszakot.

IX. TÁBLA

A budapesti első és nyolcadikos középiskolások átlagos érdemjegyei néhány tárgyból felekezeti és születési hely szerint az 1870-es és az 1900-as években

1870–1882

<i>I. osztály</i>	Magyar	Latin	Német	Matematika
Budapesti római katolikus	3,07	2,82	3,05	3,00
Budapesti más keresztény	3,04	3,08	3,21	2,92
Budapesti zsidó	3,02	2,43	2,83	2,81
Vidéki római katolikus	2,96	2,94	2,87	2,94
Vidéki más keresztény	2,68	2,81	2,90	2,73
Vidéki zsidó	2,97	2,57	2,83	2,90

VIII. osztály

Budapesti római katolikus	2,13	2,24	2,07	2,23
Budapesti más keresztény	1,95	2,39	2,08	2,36
Budapesti zsidó	1,94	2,06	1,59	2,25
Vidéki római katolikus	2,17	2,51	2,29	2,46
Vidéki más keresztény	2,17	2,61	2,18	2,43
Vidéki zsidó	2,12	2,05	2,05	2,50

1902–1911

I. osztály

Budapesti római katolikus	2,45	2,68	2,68	2,64
Budapesti más keresztény	2,47	2,71	2,71	2,63
Budapesti zsidó	2,41	2,49	2,89	2,47
Vidéki római katolikus	2,49	2,82	2,53	2,76
Vidéki más keresztény	2,40	2,63	2,70	2,76
Vidéki zsidó	2,63	2,74	2,88	2,70

VIII. osztály

Budapesti római katolikus	2,30	2,40	2,22	2,45
Budapesti más keresztény	2,08	2,32	2,12	2,16
Budapesti zsidó	1,98	2,15	1,85	2,20
Vidéki római katolikus	2,38	2,52	2,35	2,55
Vidéki más keresztény	2,18	2,44	2,24	2,42
Vidéki zsidó	2,11	2,27	2,06	2,32

Az 1870–1880-as évek diákságában már pontosan (s talán a későbbi nemzedékekénél világosabban) szembeállítható a mobilitást célzó zsidó és a reprodukcióra

beállított keresztény iskolahasználati modell lényeges strukturális különbsége. Fenti elemzéseink szerint az 1860-as években induló zsidó beiskolázási hullám ekkorra már (mint az V. táblázatból is kitűnik) elérte első csúcspontját. Ez felvételünk nyers számaiból is egyértelmű, hiszen ebben a korban a fővárosban a népesség 19,7%-ából kikerülő zsidó VIII.-osok iskolázott korcsoportjukban hirtelen abszolút többségre jutottak. Ez a zsidó diáktömeg társadalmilag mindenképp még több szempontból „induló” stádiumban lehetett, hiszen sokan közülük csak a polgárosodás alacsony fokán álltak (innen a kispolgárság tényleges túlsúlya, többségi helyzete) s a már vagyonnal ellátottak is sokszor a kultúraváltás, a többségi civilizációhoz való s az iskolán keresztül megcélzott alkalmazkodás elemi szintjén, pl. kielégítő magyartudás nélkül kerültek a középiskolába. Valószínűsíthető, hogy formális iskolázottság a felmenők zöménél aligha volt található. A nyers számokból kiolvasható, hogy az I. és a VIII. osztály között a zsidó középiskolások tömegesen érkeztek a fővárosba (akár mint tényleges „felvándorlók”, akár mint „kosztos diákok” vagy a külvárosokból „bejárók”), hiszen a nyolcadikba több, mint kétszer annyian jártak, mint elsőbe, a vélhető lemorzsolódások ellenére. (A keresztény diákok között is több volt a nyolcadikos, nyilván a felsősök migrációja folytán, de nem olyan mértékben, mint a zsidó diákságban.) Feltűnő, hogy ebben a családi műveltségi tőke szempontjából „újfajta” iskolai közönségben a nyolcadik osztályok származási összetétele alig tért el az elsősöktől. Bár mind a kispolgárság, mind a tőkés réteg gyengébben volt a nyolcadikban képviselve, mint az elsősök között, „lecsúszásuk”, viszonylagos alulreprezentációjuk az érettségizők között egyáltalán nem nagy, semmiképp sem hasonlítható a keresztény kispolgárság gyermekeinek szerepléséhez, akik a VIII.-ban az elsőhöz viszonyítva csak fél-negyed arányban voltak jelen. Felemlíthető, hogy a zsidó tőkés réteg gyerekei az egyedüliek a hasonló birtokos osztályok fiai között, akik a nyolcadikban nem voltak az elsősöknél erősebben reprezentálva: ez is jelzésül szolgálhat arra, hogy az induló polgárságnak, akárcsak a kispolgárságnak, még bizonyos művelődési, vagy legalábbis asszimilációs hátrányokkal kellett megküzdeni az elitiskolákban. Minden jel arra mutat, hogy a mind szakmailag mind kulturálisan mobilis és zömmel „alulról”, a kispolgárságból vagy az asszimilációs deficitben szenvedő vállalkozó polgárságból és magánhivatalnoki rétegből induló zsidó kiskolások, indulási hátrányaik ellenére, sokkal erősebben voltak képesek „megkapaszkodni” az elitgimnáziumokban, mint keresztény padtársaik.

A keresztény diákság korabeli összetételére már kifejezetten a művelt rétegek újratermelése nyomta rá bélyegét. Bár elsőből még kétötödnyi diák jött a kispolgári és alsóbb városi rétegekből, nyolcadikban már ez az „alulról” jövő csoport számarányban felére zsugorodott. A diákság többségét mindenképpen a valamelyes műveltséggel bíró középosztályok (elsősorban a közhivatalnokok) és a birtokos réteg gyermekei teszik ki. Különösen így van ez a nyolcadik osztályban, ahol a diákság közel négyötöde olyan milióból rekrutálódik, amelyeknek felmenői maguk is részesültek valamelyes középiskolai képzésben. Ez az ellentét a zsidó és a keresztény rekrutációs minta között az 1900-as évekre annyiban módosul, hogy a keresztény modell repro-

dukciós jellege még markánsabbá válik, míg a zsidó modell „mobilizációs” jellege valamelyest eltompul. Ennek megfelelően a két modell kissé közelebb kerül egymáshoz, anélkül azonban, hogy ez alapvető különbségüket feloldaná.

A zsidó diákság rekrutációjában ugyanis a kispolgárság valószínűleg két egészen más természetű okból nem szerepelhet korábbi súlyával. Egyrészt a húsz-harminc évvel azelőtt tömegesen képzett zsidó értelmiségiek, magán- sőt köztisztviselők gyerekei is konkurensként jelennek meg immár az iskolai piacon. (Budapesten, kivételesen, az iskolázott zsidóság viszonylag könnyen jutott be a szélesedő városi hivatalnokok közé s nem csak az ipari, hitelügyi és kereskedelmi ún. magántisztviselői gárdába.) Így érthető, hogy a századelőn már a műveltebb zsidó középosztály fiataljai is a korábbinál sokkal nagyobb csoportokkal vesznek részt a középiskolák közönségében. Másrészt meg az időközben kiépülő polgári és kereskedelmi iskolai hálózat minden bizonnyal éppen a kispolgárság gyermekeit volt hajlamos nagyobb arányban eltéríteni a hosszabb, nehezebb és a vállalkozói polgárság képzése szempontjából nem közvetlenül instrumentális középiskolai tanulmányoktól. Ennek felel meg az a tény, hogy a zsidó kispolgárság leszármazottjainak aránya a VIII.-ban kevesebb, mint fele az I. osztályban regisztráltak. Ugyanakkor újabb „alsó” zsidó rétegek is érkeznek a gimnáziumokba és a reáliskolákba, s ezek a VIII.-ban is megtartják az I.-ben elért képviseltettségüket. Fontos felfigyelni a tőkés réteg új típusú képviseltettségére. Míg az elsősök között részesedésük a korábbinál gyengébb, a nyolcadikosok között már meghaladja az egynegyedet. Ebben a számban érhetjük tetten a polgári vagyon és a magas művelődési tőkegyűjtés igényének sajátos objektivációját, mely az elmagyarosodott zsidó nagypolgárság (a legendás „Lipótváros”) kollektív arculatát oly mélyen megjelölte. Összefoglalva, az I. osztályban az „alulról” érkezők a századelőn is egyértelműen többségben vannak a zsidó diákok között, s még a VIII.-ban is egyharmadnyian. Az iskolai mobilitás stratégiája tehát a zsidó diákságban, legalább az első középiskolai osztályokban, ezután is messzemenően érvényesül.

A keresztény csoportnál viszont a reprodukciós minta annyiban uralkodik el, hogy a bizonyos mennyiségű igazolt műveltséget feltételező közhivatalnokok leszármazottai a diákság harmadával-kétötödével messze a legszélesebb iskolai kontingenst alkotják. Igaz, ez a minta is rekrutál valamelyest továbbra is „alulról”, csak éppen sokkal kevésbé, mint a zsidó modell. Az I.-ben még a diákság harmadát meghaladó kispolgári és „népi” eredetű diákok aránya VIII.-ra egyötödnyire zsugorodik.

Még közelebb jutunk a két iskolázási stratégia megértéséhez, ha a differenciális iskolai kitűnőségnek a főtantárgyak átlageredményeiben kifejezett s a IX. táblázatban összegyűjtött számait vesszük górcső alá. Itt a modelljellegek a későbbi korszak adataiból domborodnak ki egyértelműbben, célszerű tehát a tárgyalást a táblázat második felével kezdeni.

Ennek a résznek a legfőbb tanulsága hármas. Először is a budapesti zsidó diákok mindkét osztálytípusban és majdnem minden tárgyban (a I. osztályosok németben nem) a legjobban tanulnak. Az átlagjegyek közötti eltérések majdnem mindenütt

igen szignifikánsak, ez alól csak az I. osztályosok magyar jegye a kivétel (melynél a budapesti zsidó diákok társaikat alig múlják felül). Másodsorban, a vidéki zsidó diákok csak nyolcadikban mutatnak fel a keresztényeknél általában lényegesen jobb eredményeket, míg elsőben az átlag körüli jegyekkel szerepelnek. Harmadsorban, a zsidók és a keresztények átlagjegyei közötti eltérések a legnagyobbak latinból, németből és magyarból s valamivel kevésbé matematikából. 1870–80 körül az iskolai kitűnőség szerkezete a nyolcadik osztályosokat illetően a harminc évvel későbbihez már igen közel állt. A különbség azonban egy téren jelentős. Az elsősök között a zsidó diákság még egyáltalán nincs tanulmányi fölényben, hiszen mind a budapestiek, mind a vidékiek csak latinban a legjobbak, míg a többi tárgyból az átlag körül vagy annál is gyengébben szerepelnek. Nyolcadikban viszont már ekkor is messzeemenően uralják a kitűnőségi mezőt, ismét elsősorban latinból és németből.

Az elitiskolával fenntartott viszonyoknak ezeket a „minőségi” eltéréseit sommásan háromféle módon értelmezhetjük.

A zsidó diákok által az I. és a VIII. osztály között mutatott teljesítmény-különbségeknek minden bizonnyal fontos összetevője a keresztények által gyakoroltnál racionálisabb iskolázási stratégia, ami a mobilitási erőfeszítéseknek, mint önmagukban is racionális élettervezési stratégiáknak egy sajátos változata.³⁰ Míg, éppen reprodukciós, státus-újratermelő indíttatásuknál fogva, a többségükben az „úri” rétegekből származó keresztény diákokat akkor is hajlamosak benn tartani – „hogy »úr« legyen belőlük is” – a hosszú iskolai pályán, ha történetesen nem tanulnak jól, a jórészt „alulról” rekrutált zsidó diákokat inkább csak akkor engedik a felsőbb osztályokba lépni, ha ezt képességeik illetve felmutatott eredményeik igazolják. A kevésbé teljesítményképeseknek viszont nyitva áll a „gazdasági” pályákra közvetlenül képesítő polgári vagy a felső kereskedelmi iskola, alacsonyabb iskolai követelményeikkel. Fentebb fel is hívtam arra a figyelmet, hogy a zsidó tanulók ezekben az igénytelenebb alternatív középiskolákban még nagyobb arányban voltak jelen (különösen a szintén érettségizet vezető kereskedelmiben) mint a klasszikus elitközépiskolákban.

A második értelmezési elv az iskolán keresztül történő társadalmi mobilitás velejárója. Az a tény (melyet a VII. táblán regisztráltunk), hogy az induló (elsős) zsidó diákság többségében – főképp a magának a polgárosodásnak és modernizációnak is jobbjára „induló” helyzetében, 1870–82 között – kevésbé akkulturált, formális iskolázottsággal nem rendelkező és társadalmi rangban kifejezetten nem úri rétegekből jött, azt is jelenthette, hogy szellemileg viszonylag alul-szelektált volt. Az ambíciózus és mobilitásra beállított zsidó kispolgári családok gyakran nem legjobb képességű gyerekeiket is beírtatták, mintegy kísérletképpen, a „felfelé vivő” latin iskolába vagy legalább (még tipikusabban) ennek latin nélküli (tehát könnyebbnek

30 Erre a racionális iskolai stratégiára már korábban felhívtuk a figyelmet Vári Istvánnal közös cikkünkben: *Facteurs sociaux-culturels de la réussite au baccalauréat en Hongrie. Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 70, 1987, pp. 79–82.

minősülő) de az iskolai hierarchiában közvetlen a gimnázium mellett álló reális-iskolába. Ennek a szellemi aluszелеkciónak az átmeneti eredménye részben a zsidó kisdíákok közepes vagy annál alig jobb átlagteljesítménye az I. osztályokban. Ezt a kezdeti negatív szellemi kiválasztást a racionális iskola-stratégiához kötött iskolai pályán belüli pozitív szelekciós folyamat aztán a VIII. osztályban maradó zsidó diákoknál ellentettjére, egyértelmű tanulmányi fölénné változtatta.

Végül nem feledkezhetünk meg arról, hogy míg a keresztény diákok jó része eleve a magyar kultúrájú úri osztályból vagy, ha még a kispolgárságból vagy még „lejjebb-ről” rekrutálódott is, többségében (így a reformátusok mind s a katolikusok jó része) eleve magyar ajkú miliókból származott, addig a zsidó diákság nagy része, mint erről már többször szó volt, súlyos kezdeti akkulturációs nehézségekkel küzdhetett, különösen a számukra az első nagy beiskolázási hullámnak megfelelő Kiegyezést követő évtizedekben. Ezeknek az akkulturációs nehézségeknek találhatjuk meg a nyomát abban, hogy a zsidó elsősök magyarban csak közepes teljesítményt mutattak fel, még 1900 után is. Ugyanezeknek a hatását érzük minden bizoronnyal tetten a vidékről feljövő zsidó diákok – akik a nyelvi és kulturális akkulturációnak fővárosi társaiknál még alacsonyabb fokán állhattak – általában gyengébb tanulmányi eredményeiben. Ezt az akkulturációs deficitet igen széles értelemben kell feltételeznünk. Nemcsak a magyartudás hiányosságairól, hanem a nyilvános iskolához, a világi – és nemzsidó, részben kifejezetten keresztény – műveltséghez való viszonyról, ennek értékeléséről, az iskolai intézmény által megkövetelt fegyelemhez való szokottságról stb. van szó.

Az akkulturációs nehézségek azonban talán paradox, de mindenképp igen lényeges formában, egyben kihívást is jelentettek, s közvetetten az elitiskolák használatának legfőbb motivációját is képezték. A klasszikus középiskola az úri rétegen társadalmilag kívülálló, sőt – mint tudjuk – az antiszemitizmus munkája nyomán mereven elkülönített zsidóság számára az integráció döntő eszköze volt. Magában az elitiskolázásban való részvétel s ezen túl az iskolai teljesítmény, a „jó tanulás” szerepköre, az iskolai „tanulmányi verseny” s az ebben való érvényesülés nemcsak a zsidók és nemzsidók közötti szimbolikus szabad verseny egyik formáját képezte, ahol a zsidó résztvevők önmagukról pozitív nyilvános képet s egyben önképet alakíthattak ki, de egyben partneri, padtársi, osztálytársi, iskolatársi s határesetben jó baráti kapcsolatba léphettek az uralkodó nemzeti elit fiataljaival. Ebben az iskolai viselkedésben sajátos stratégikus jelentőséggel bírt a magyarban és a latinban való kitűnőség. A magyarban tanúsított kitűnőség a nemzeti kultúrában való jártasság záloga volt, míg ugyanez latinban a hagyományos történelmi elit nyelvében és szimbolikus kultúrájában való részesedésnek a felsőbb társadalmi körökben elengedhetetlen ismervét képezte. Ebben a megvilágításban érthető, hogy latinból már kezdettől fogva mindkét megfigyelt osztályban mindig a budapesti s utánuk legtöbbször a vidéki zsidóságból kikerült diákok vitték el átlagjegyeikkel a pálmát, és hogy magyarból közülük azok a VIII. osztályosok, akiket éppen jó eredményeik

juttattak felsőbb osztályba, illetve akik képesek voltak meghaladni – jórészt többlet-erőfeszítéssel megvalósított kompenzálás révén – akkulturációs nehézségeiket.

A fentiek értelmében bizton megállapíthatjuk, hogy a zsidó diákság tanulmányi fölénye nem valamiféle antropológiai sajátosság – tehetség, „természetes” adottság – terméke volt, hanem az érintettek időszakhoz kötött társadalmi és történelmi helyzetéből és különösen az elitiskolázáshoz fűződő érdekvizonyaiból fakadt.

Véggövetkeztetés

Ezután visszatérhetünk a tanulmány címében felvetett általános kérdéshez, a középiskolai rendszer első funkcióváltásához. Ez, mint előjában tárgyaltam, azt jelentette, hogy a gimnáziumi és reáliskolai hálózat az érettségi által igazolt műveltség közvetítése révén az úri osztályba való belépés csatornájának intézményes öre lett. Ez a funkció azonban csak úgy valósulhatott meg teljesen, hogy a klasszikus középiskolák publikumának zöme társadalmi eredete és/vagy műveltségigénye szerint már eleve ehhez az úri réteghez tartozott illetve a középiskolába azért került, hogy integrálódjon ebbe a rétegbe. Ennek felelt meg a keresztény középiskolai publikum – ugyan nem teljes, de az adatokból egyértelműen kiolvasható – történelmi beáru-lása az alsóbb társadalmi osztályok előtt, illetve az a tény, hogy az „alulról” induló iskolai mobilitást elsősorban a polgári iskola s mellékesebben a felső kereskedelmi és a néhány ipari középiskola fogta fel, illetve, hogy ezt a mobilitást ezen új, alternatív középfokú iskolatípusok felé terelték át. A keresztény elitiskolázás hosszú távú depressziója ezt az új típusú intézményes munkamegosztást fejezte ki egyrészt az egyre inkább az úri osztályok reprodukciójára beállított gimnázium és reáliskola, másrészt az alacsonyabb rangú új középfokú iskolák között.

Hasonló munkamegosztás a zsidó diákság irányában is érvényesült. Csak éppen a több szempontból (foglalkozási szerkezet, akkulturációs szint, anyanyelv) „alulról” vagy legalábbis a magyar úri osztályon „kívülről” érkező zsidó iskolai mobilitási impulzus mennyiségileg és intellektuális potenciáljában olyan óriási erejűnek bizonyult, hogy az így keletkezett zsidó „túliskolázás” minden szintű és rangú középiskolatípusban érezte hatását. Ráadásul az intézményhálózatok közötti munkamegosztással kapcsolatos racionális iskolastratégia és a zsidó diákság különös iskolai motivációi a közülük felsőbb osztályokba jutóknak annyira pozitív szellemi kiválasztást biztosított, hogy ez hosszú, történelmi távon is kifejezésre jutott az érettségihez közelítő zsidó diákok tanulmányi erőfölényében. Ennek következtében a „hosszú depresszió” a keresztény iskolai publikum krónikus deficitjét, valójában társadalmi szelekciója szerinti beszűkülését jelentette, mely azonban együtt járt a zsidó iskolai mobilizációnak az egész középiskolai hálózatban végbemenő kibontakozásával. Így a két – „zsidó” és „keresztény” – elitiskolázási modell, ha közelített is egymáshoz a századforduló táján az új s átmenetileg az egységesség látszatát keltő úri osztály kitermelésének égjsze alatt, továbbra is megtartotta különállását.

KARÁDY VIKTOR